स्मृतिमुक्ताफलम्

कालकाण्डम् (५)

श्रीगणेशाय नमः ॥ **अथ कालो निरूप्यते** ॥ स च कर्मण्यंगभूतः । तदाह **गार्ग्यः**— “ तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन न स्वातंत्र्येण ते क्षमाः ”॥ इति । **व्यासोऽपि**—“ यत्तिथौ यच्च नक्षत्रे वारे यत्र च यद्यथा । “ विहितं वा निषिद्धं वा पालयंस्त्रिदिवं व्रजेत् । अपालयन् पुनर्मोहादपवित्रं पदं व्रजेत् ” ॥ इति ।

निमेषादिलक्षणम् । काल एकोऽप्युपाधिभेदादनेकप्रकारः । तथा च **गार्ग्यः**—

“ अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वौ त्रुटी तु लवः स्मृतः ॥

“ द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

“त्रिंशत्काष्ठाः कलाः प्रोक्ताः कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकः । ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्याह भगवान्हरः ”॥ इति ।

तिथिस्वरूपम् । तिथिस्वरूपमुक्तं **कालादर्शे**— “ रवीन्द्वोर्योगविरहौ क्रमाद्दर्शश्च पूर्णिमा । कलाः प्रवेशनिर्याणैस्तिथयोऽन्याश्च पक्षयोः ” ॥ इति । सूर्याचंद्रमसोः सन्निकर्षो दर्शः । विप्रकर्षः पूर्णिमा भवति । इंदोः कलानां रवौ प्रवेशनिर्याणैः सूर्याचंद्रमसोः कृष्णशुक्लपक्षयोः प्रतिपदादयः तिथयो भवेयुरित्यर्थः ।

खण्डतिथिलक्षणम् । तत्र संपूर्णतिथौ नास्ति संदेहः । यदा ऱ्हासवृद्धिवशेन खंडतिथि- र्भवति तदा निर्णयोऽपेक्ष्यते । ऱ्हासवृद्धी च **गार्ग्येण** दर्शिते— “ खर्वा दर्पा तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विवर्तते ” ॥ इति । खर्वा समतिथिः । दर्पा वृद्धियुक्ता । हिंस्रा क्षययुक्ता ।

खंडतिथौ विधिनिषेधव्यवस्थामाह **वृद्धगार्ग्यः**— “ निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥ “ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ” ॥ इति । “ दर्शे स्नात्वा पितृभ्यस्तु दद्यात्कृष्णतिलोदकम् ” इत्यादिविधिः कर्मानुष्ठानयोग्यतिथिमपेक्षते । “ अमावास्यायां न गच्छेत्प्राप्तकालामपि स्त्रियम् । तैलं च न स्पृशेदामं वृक्षादींश्च न छेदयेत् ” ॥ इत्यादिको निषेधस्तिथिमात्रमपेक्षत इत्यर्थः । एवं च सति खंडतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति । तत्र प्रतिपदमारभ्य पंचदश्यंतास्तिथयः क्रमेण निर्णीयन्ते ।

प्रतिपन्निर्णयः । प्रतिपत् द्विविधा । शुद्धा विद्धा चेति । या सूर्योदयमारभ्य पुनरुदयपर्यंता भवति सा शुद्धा “ सर्वा ह्येताश्च तिथय उदयादोदयस्थिताः । शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिनाड्यो हि वै तिथिः ” ॥ इति **स्मृतेः** । शुद्धत्वात्प्रतिपदादिविहितं सर्वं निःशंकैस्तत्रानुष्ठेयम् । विद्धा च द्विविधा । पूर्वदिने दर्श- युक्ता उत्तरदिने द्वितीयायुक्ता चेति । तत्र पूर्वविद्धायाः पूज्यत्वमाह **पैठीनसिः**— “ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी । प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ” ॥ इति ।

संमुखत्वं च **स्कांदपुराणे** विवेचितम्—

"संमुखा नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा। प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदापराह्निकी"॥ इति।

व्यासोऽपि—"प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी"॥ इति।

एतस्यैव पक्षस्यानुग्राहक उत्तरविद्धाया निषेधो **बृहद्वसिष्ठेन** स्मर्यते—

"द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी"॥ इति। द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वामुत्तरां च तिथिं हन्युरित्यभिधानादुत्तरविद्धा प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति। तथा च **ब्रह्मकैवर्ते**—

"प्रतिपत्पंचमीभूतसावित्रव्रतपूर्णिमा। नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः"॥ इति। सावित्रव्रतपूर्णिमा सावित्रव्रतयुक्ता पौर्णमासी। एतच्च पूर्वविद्धायाः प्रतिपदः पूज्यत्वाभिधानं शुक्लप्रतिपद्विषयम्। अत एवोक्तं **निगमे**—

"युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा॥

"प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्"॥ इति। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पंचमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रंध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। अत्र युग्माग्न्यादिसप्तयुग्मेषु पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या। उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति।

स्मृत्यंतरेऽपि—

"एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः"॥ इति।

अन्यत्रापि—

"षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः"॥ इति। अत्र 'प्रतिपद्यप्यमावास्या पराः पूर्वेण संयुता' इति चामावास्यायुतायाः प्रतिपदः उपोष्यत्वाभिधानात् शुक्लप्रतिपद्विषयत्वं स्फुटमवगम्यते। न ह्येतानि वचनानि कृष्णपक्षविषयतायाः कथंचिदपि योजयितुं शक्यन्ते। एतदनुसारेण "प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता" **इत्यापस्तम्ब**वचनं कृष्णपक्षविषयत्वेनैव संकोचनीयम्। एवं च 'नोपोष्याः परसंयुता' इति द्वितीयायुतोपवासनिषेधः शुक्लपक्षविषयतया योजनीयः। यत्तु **गोभिलवचनम्**—

"खर्वो दर्पो तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्वादर्पे परे कार्ये हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी"॥ इति।

यदपि **बोधायनवचनम्**—

"वर्धमानस्य पक्षस्य उदया पूज्यते तिथिः। यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्निकी"॥ इति। उदया उदयंगतेत्यर्थः। यदपि **स्मृत्यंतरवचनम्**—

"सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः। वर्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमया तिथिः"॥ इति। वृद्धौ तिथिरुदयगता पूज्या क्षये त्वस्तगता पूज्येत्यर्थः। एतान्येकोद्दिष्टादिविषयाणि। तथाह **व्यासः**—

"द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु। एकोद्दिष्टादिवृध्यादौ ह्रासवृध्यादिचोदना॥" इति। "नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणां ग्रहणम्। एकोद्दिष्टादीत्यादि-

कालादर्शेऽपि—

"प्रत्याब्दिकादिश्राद्धादौ वृद्धिह्रासादिचोदना। द्वितीयादिकयुग्मानां व्रतादौ पूज्यता भवेत्॥" इति। तदेवं वृद्धिह्रासानादरेण उपवासे शुक्लप्रतिपत् पूर्वविद्धा ग्राह्या कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्धेति स्थितम्।

तिथीनां वेधः **पैठीनसिना** दर्शितः—

"पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्। त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः"॥ इति। पूर्वेद्युरुदयानंतरममावास्या त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा सा प्रतिपदं विध्यति। परेद्युरस्तमयात्प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता ततोधिका वा साऽपि पूर्वां प्रतिपदं विध्यतीत्येवं सर्वतिथिसाधारणो वेधो विशेषवचनाभावविषये द्रष्टव्यः। वेध्यापि प्रतिपद्दिवा त्रिमुहूर्ता ततोधिका वा भवेत् सा वेधार्हा भवेत्। न न्यूना। तदुक्तं **कालनिर्णये**—

"शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्ययाहनि। उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तकैः॥

"सायं तूत्तरया तद्वन्न्यूनया तु न विध्यते। वेध्यापि त्रिमुहूर्तैव न न्यूना वेधमर्हति॥

"शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया। उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्यादापराह्निकी॥

"तदभावे तु सायान्हव्यापिनी परिगृह्यताम्। प्रातः संगवमध्यान्हापराह्णाः सायमित्यसौ॥

"अत्रान्हः पंचधा भागो मुख्यो द्वित्र्यादिभागतः"॥ इति। पूर्वाण्होऽपराण्ह इति द्वेधा विभागः। पूर्वाण्हो मध्यान्होऽपराह्ण इति त्रेधा विभागः। पूर्वाण्हो मध्यान्हः अपराण्हः सायान्ह इति चतुर्धा विभागः। प्रातः संगवो मध्यान्होऽपराण्हः सायान्ह इति पंचधा विभागः। द्वित्र्यादिविभागात् पंचधाविभागस्य बहुश्रुतिस्मृतिसंमतत्वात् स एव मुख्य इत्यंतिमश्लोकार्थः। एवं च सत्युक्तेषु पंचस्वन्हो भागेषु पंचमं सायान्हभागं व्याप्य ततः पूर्वं चतुर्थमपराण्हभागं या शुक्लप्रतिपत्स्पृशति तादृशी पूर्वविद्धोपवासे पूज्या। स चोपवासः **भविष्योत्तरपुराणे** कार्तिकमासांतदर्शे पायसभोजनादिनियमं विधाय प्रतिपदि विहितः—

"मार्गशीर्षे ततो मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि। स्पृष्ट्वा गुरुं चोपवसेन्महादेवं स्मरन्मुहुः"॥ इति **स्कंदपुराणे** कार्तिकशुक्लप्रतिपदि बल्युत्सवो विहितः। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितः तस्य प्रातरेव संकल्पः कार्यः। तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्वात्। अत एव **देवलः**—

"यां तिथिं समनुप्राप्य त्वस्तं याति दिवाकरः। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु"॥ इति। अत्र कर्मस्विति बहुवचनादुपवासादिनिखिलदैवकर्मपरिग्रहः। अत्रास्तमयात्पूर्वं मुहूर्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम्। न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्न विवक्षिता।

तथा च **वृद्धवसिष्ठः**—

"यस्यां तिथावस्तमियात्सूर्यस्तु त्रिमुहूर्तकैः। यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिम्"॥ इति।

स्कांदेऽपि—

"यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः। सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्ता यदा भवेत्"॥ इति।

सौरेऽपि—

"यां प्राप्यास्तमुपेत्यर्कः स्याच्चेत्सा त्रिमुहूर्तगा। धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः"॥ इति। एवं च सायंतनत्रिमुहूर्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कर्तव्य इति निश्चयः। पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि उपवासं कृत्वा परेद्युः तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात्। तदाह **सुमंतुः**—

"तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम्। अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभंगमवाप्नुयात्"॥ इति।

निगमे–"पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत्कुर्यात्ततदंते तु पारणम्"॥ इति ।

स्कांदेऽपि—

" तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशी " ॥ इति ।

अस्य तिथिभांतपारणस्यापवादः क्वचित् **स्मर्यते**—

" तिथ्यंते चैव भांते च पारणं यत्र चोद्यते । यामत्रयोर्ध्ववर्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् " ॥ इति ।

यत्तु **देवलवचनम्**—

" उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ले पारणं भवेत् । अन्यथा तत्फलस्यार्धं धर्ममेवोपसर्पति " ॥ इति । धर्मो यमः । तत्पूर्वविद्धाव्यतिरिक्तपरविद्धाशुद्धतिथ्युपवासविषयम् । पूर्वविद्धायां विहितस्योपवासस्य केनापि निमित्तेन तत्रानुष्ठानासंभवे सत्युत्तरविद्धा गौणकालत्वेन ग्राह्या । " पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो देवकार्ये फलप्रदा " इति सामान्येन **स्मरणात्** । उक्तं च **कालनिर्णयसंग्रहे**—

" अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यंते पारणं भवेत् ॥

" मुख्यातिथ्यंतरत्वे तु तिथिशेषोऽपि गृह्यताम् "॥ इति ।

एकभक्तव्रतनिर्णयः । अथैकभक्तं निर्णीयते । तच्च त्रिविधम् । स्वतंत्रमन्यांगं उपवासप्रतिनिधिरूपं चेति । तेषु स्वतंत्रं **ब्रह्मपुराणे** पठ्यते–"प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदा"॥ इति । तत्र कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या " यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः " इति **स्मृतेः** । कर्मकालस्तत्कर्मस्वरूपं चेत्युभयं **स्कंदपुराणे** दर्शितम्—

" दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि " ॥ इति ।

देवलोऽपि—

" दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु "॥ इति । अत्र दिनार्धस्योपरि सार्धमुहूर्तपरिमितः काल एकभक्तस्य मुख्यः । दिनार्धेऽतीते सति समनन्तरभावित्वादस्तमयात् प्राचीनो गौणः कालः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् । अत्र मुख्यकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । अत एव **पाद्मे**—"मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः "॥ इति । **बोधायनोऽपि**—

" मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः "॥ इति । अत्र निर्णेतव्यो विषयः षोढा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव मध्यान्हव्यापित्वं परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वं वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्यान्हव्यापित्वस्यैव निर्णायकत्वम् । तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या । मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेः आधिकत्वात् । चतुर्थेऽपि पूर्वविद्धैव । उभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात् । पंचमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यस्मिन् दिने अधिकव्याप्तिः सैव ग्राह्या । एवं स्वतंत्रैकभक्तं निर्णीतम् । अन्यांगं त्वपराण्हादौ कार्यम् । " पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्यान्हव्यापिनी तिथिः " इति ' मध्यान्हे पूजयेन्नृप ' इत्यादि शास्त्रैरंगिनः पूजादेर्मध्यान्हे विहितत्वेन एकभक्तस्य मुख्यकालासंभवात् उपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तमुपवासतिथौ कार्यम् । तस्य गौणोपवासत्वात् ।

अत एव **सुमंतुः**—" तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः " ॥

नक्तव्रतम् । अथ नक्तं निरूप्यते । तच्च **वराहपुराणे** पठ्यते—

"मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत्"॥ इति । नक्तं कुर्वीत दिवा अभुंजानो रात्रिभोजनं कुर्वीतेत्यर्थः । तस्य काल उक्तः **कालादर्शे**—

" त्रिमुहूर्तास्तमानात्प्राक् परतश्च तथाविधा । तस्या नक्तव्रतं कुर्याद्धरिनक्तव्रतादृते "॥ इति ।

कौर्मेऽपि—

" प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता यदा दिवा । तदा नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् "॥ इति । एतत्प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः सायंकालव्याप्तिरनुकल्प इत्येवंपरम् । तथा च कालद्वयं **भविष्यत्पुराणे** दर्शितम्—"मुहूर्तोनंदिनं नक्तं प्रवदंति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप"॥ इति । अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह **देवलः**—

" नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते "॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥

"दिवा नक्तं तु तत्प्रोक्तमंतिमे घटिकाद्वयम् । निशा[3] नक्तं तु विज्ञेयं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

" नक्षत्रदर्शनान्नक्तं यामार्धे प्रथमे सदा "॥ इति । रात्रिनक्तभोजने कालमाह **व्यासः**—

" त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति । नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः "॥ इति । नक्तं त्रिमुहूर्तात्मकप्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । यदाह **वत्सः**—

" प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । एकादशीं विना सर्वा शुक्लकृष्णे तथा स्मृता "॥ इति । अयमपि विषयः षोढा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः परेद्युरेव तद्व्याप्तिः उभयत्रापि तद्व्याप्तिः उभयत्र तदभावः । उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्याप्तिरिति । तत्र प्रथमद्वितीययोः प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । उभयत्र तद्व्याप्तौ परतिथिरेव । तदाह **जाबालिः**—

" सदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा तिथिः "॥ इति । उभयत्रापि दिवारात्रावपि सा तिथिर्विद्यते इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परैव । तदाह **जाबालिः**—" अतथात्वे परत्र स्यादर्वागस्तंगते हि सा " इति । प्रदोषे तदभावेपि अस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते सा ग्राह्येत्यर्थः । ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि यतिवत् दिवा नक्तमाचरेत् । तदुक्तं **स्कांदे**—" प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ।

" आत्मनो द्विगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे । तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनम् ॥

"एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायान्हे तु भुजिक्रियाम् । कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्"॥ इति । प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ भानुवारसंक्रांत्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् । तथा च **भविष्यत्पुराणे**—

" ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वंति मानवाः । दिनांते तेऽपि कुर्वीरन्निषेधाद्रात्रिभोजने "॥ इति । अस्मिंश्च दिवाभोजने उत्तमोंऽतिममुहूर्तः । मध्यम उपान्त्यः । ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सति अन्तिमाष्टमभागत्रिमुहूर्तवचनान्युपपद्यन्ते । रात्रिभोजनेऽपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः । घटिकाषट्कं मध्यमः कालः

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते । त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सति"॥ इति च **स्मृतेः** ।

---

१ क–प । २ ख–तं ति । ३ क–दिवा ।

निशीथपर्यंतो जघन्यः कालः । नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ कुर्वीतेति सामान्येनाभिधानात् । असौरनक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेव नक्तं कार्यं सायंकालस्य गौणस्य तिथिव्याप्तत्वात्सौरनक्तेषु सायंकालैकदेशव्याप्तौ पूर्वपूर्वतिथिर्ग्राह्या प्रदोषकालस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात् । "अर्कद्विपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा" इत्यनेन दिवाचतुर्दश्यष्टमीयोगे सति भोजने प्रायश्चित्तविधानात् दिवा तत्संबंधसमये भोजननिषेधो गम्यते "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालधर्ममपेक्षते" इति **स्मृतेः** । तत्संबंधाभावसमये तु भोजनं न निषिध्यते । अत एव रात्रौ पर्वयोगे भोजने निषिद्धे तद्विगमे सति क्वचिद्भोजनमभ्यनुज्ञायते

मनुना—" चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः " इति ।

व्यासोऽपि—" नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमन्हि सायं शशिग्रहात् ।

"ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः। मुक्ते शशिनि भुंजीत यदि न स्यान्महानिशा" ॥ इति ।

वृद्धगौतमेऽपि—

" चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्" ॥ इति ।

चतुर्दश्यष्टमी दिवेत्यस्य नक्तव्रतत्वाभावान्नक्तन्यायोऽप्यत्र नावतरति । तदेवं प्रतिपद्युपवास एकभक्तनक्तानि निर्णीतानि । तत्र शुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धैवोपोष्या कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्धा । एकभक्तनक्तयोस्तु सर्वासु तिथिषु मध्यान्हप्रदोषव्याप्त्या निर्णयः ।

दानव्रतादीनां कालः । दानव्रतादीनि उत्तरविद्धायां प्रतिपदि कर्तव्यानि । तेषां दैवत्वात् । तदाह **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—"पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः" इति । अन्हः पूर्वो भागः पूर्वाण्हः । स च मुहूर्तत्रयात्मकः प्रातःकालः । कर्मकालव्याप्तिं च **वृद्धयाज्ञवल्क्य** आह—

"कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" ॥ इति ।

गार्ग्यश्च—

" यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" ॥

एवं च उदयानंतरं मुहूर्तत्रयव्यापिनी दानादौ तिथिर्ग्राह्या ।

" यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

" व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी " ॥

इति **देवलादि**वचनं वैश्वानराधिकरण**न्यायेन** त्रिमुहूर्तव्याप्तिप्रशंसापरम् । अत्रापि षोढा भिद्यते । उदयकाले पूर्वेद्युरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी परेद्युरेव तद्व्यापिनी उभयत्रापि त्रिमुहूर्तव्यापिनी नोभयत्र त्रिमुहूर्तव्यापिनी साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तैकदेशव्यापिनीति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्नास्ति संदेहः । तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेष्वस्तमयव्याप्तेः कर्मकालबाहुल्यस्य च लाभात् पूर्वेद्युरेवानुष्ठानमिति निर्णयः । पित्र्यकालस्तु **श्राद्धकांडे** निरूपितः । इति प्रतिपन्निर्णयः । अयमेव निर्णय उत्तरासु सर्वासु तिथिषु सामान्येन संचारयितव्यः । विशेषस्तु तत्र तत्राभिधास्यते ।

द्वितीयानिर्णयः । तत्र द्वितीयायाः परविद्धायाः उपोष्यत्वं **भृगुराह**—

"एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी त्वमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः" ॥ इति ।

व्यासः—" तृतीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वया " इति । यदा तु पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिमुहूर्तं वर्तते तदा पूर्वेद्युरेव संपूर्णतिथित्वादुपवासः । तदुक्तं **कालनिर्णये**—

" पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा " ॥ इति ।

१ **खगघ**-मात्र । २ जैमिनीय न्या. । १।४।१२ (सू. १७-२२) जातेष्टि**न्यायः** । ३ पृ. ७२३-७५२

१ **तृतीयानिर्णयः** । तृतीया परविद्धैव ग्राह्या । रंभाख्यव्रते तु पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं **ब्रह्मकैवर्ते**—

" रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते " ॥ इति ।

गणश्चतुर्थी । **स्मृत्यंतरे**ऽपि—

" द्वितीयया तु विद्धा चेत्तृतीया न कदाचन । कर्तव्या व्रतिभिस्तात धर्मकामार्थतत्परैः ॥

" विहायैकां च रंभाख्यां तृतीयां पुण्यवर्धिनीम् " ॥ इति ।

चतुर्थीनिर्णयः । चतुर्थ्यपि परविद्धैव ग्राह्या । यदाह **बृहद्वसिष्ठः**—

" एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः " ॥ इति ।

विनायकव्रतानुष्ठाने तु मध्यान्हव्यापिनी चतुर्थी ग्राह्या । तदाह **बृहस्पतिः**—

१" चतुर्थीगणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्यान्हव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि " ॥

मातृविद्धा तृतीयाविद्धा । **स्मृत्यंतरे**ऽपि—

" मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थीगणनायके । मध्यान्हे परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते " ॥ इति ।

नागः पंचमी । एकभक्त**न्यायेन** मध्यान्हव्याप्तेः षोढा भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्यान्हव्याप्तिः तदा परा । इतरेषु पंचसु भेदेषु जयायोगस्य प्रशस्तत्वात्पूर्वेद्युरेव सा भवति ।

पञ्चमीनिर्णयः । पंचमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या । तदाह **हारीतः**—

" चतुर्थीसंयुता कार्या पंचमी परया न तु । दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते" ॥ इति ।

षष्ठीनिर्णयः । षष्ठी परविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं **विष्णुधर्मोत्तरे**—

"एकादश्यष्टमी षष्ठी शिवरात्रीचतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः" ॥ इति ।

स्कंदव्रते तु षष्ठ्याः पूर्वविद्धाया ग्राह्यत्वमाह **वसिष्ठः**—

"कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेत् " ॥ इति ।

यदि कदाचित्तिथिक्षयवशादुत्तरविद्धा न लभ्यते तदा स्कांदव्रतवदन्यान्यपि व्रतानि पंचमीविद्धायां कर्तव्यानि । तदाह **वसिष्ठः**—

"एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि" ॥ इति ।

सप्तमीनिर्णयः । सप्तमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या । "षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तत्र सर्वदा" ॥ इति **स्मृतेः** । उत्तरविद्धाप्रतिषेधः **स्कंदपुराणे** दर्शितः—

" षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी । सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपंचकम् " ॥ इति ।

पूर्वविद्धायाः सप्तम्या अलाभे तूत्तरविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं **कालनिर्णये**—

" सप्तमी पूर्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्वविद्धायाः परविद्धापि गृह्यताम् " ॥ इति ।

अष्टमीनिर्णयः । अथाष्टमी निर्णीयते । तत्र शुक्लाष्टमी परविद्धा ग्राह्या । तथा च **निगमे**—

" शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥

" उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः " ॥ इति । **स्कांदे**ऽपि—

"अष्टमी नवमी मिश्रा कर्तव्या भूतिमिच्छता । सप्तम्या चाष्टमी चैव न कर्तव्या शिखिध्वज" ॥ इति ।

कृष्णपक्षे पूर्वविद्धायाः परिग्रहः परविद्धायाः प्रतिषेधश्च **निगमे** पठ्यते—

" कृष्णपक्षेऽष्टमी यत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

" उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः " ॥ इति । व्रतविशेषे तु तत्र तत्रोक्तं द्रष्टव्यम् ।

तथा दूर्वाष्टमीसंज्ञकव्रतविशेषविषये **भविष्यत्पुराणम्**—

" श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् " ॥ इति ।

कृष्णजन्माष्टमी । कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् जयन्तीव्रतं भिन्नम् । जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तम् । जयंतीव्रते तु रोहिणीयोगः । तथा च **स्मर्यते**—

" श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥
"श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप । रोहिणी यदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिः" ॥ इति ।

वसिष्ठसंहितायाम्—

" श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणी सहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयंतीति कीर्तिता ॥
" श्रावणेन भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न संभवः" ॥ इति ।

अत्र श्रावण इति मुख्यकल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः । एतदेवाभिप्रेत्य **विष्णुरहस्येऽपि**—
"अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी ऋक्षसंयुता । भवेत्प्रोष्ठपदे मासि जयंती नाम सा स्मृता" ॥ इति ।

हरिवंशे—

" अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः " ॥ इति ।

अत्र श्रावणनभस्यप्रौष्ठपदशब्दाः सिंहश्रावणादिपराः । तथा च **ज्योतिषार्णवे**—

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा यदा सिंहगतो रविः । जयंत्याराधनं कुर्यान्न तु कर्कटकन्ययोः " ॥ इति ।

वाराहेऽपि—" सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले । मासि प्रौष्ठपदेऽष्टम्यामर्धरात्रे विधूदये ॥
" बुधवारे वृषे लग्ने रोहिण्याश्चरमांशके । शुभे हर्षणयोगे च कौलवेन युते तथा ॥
" वसुदेवेन देवक्यामहं जातोऽस्मि पद्मजे " ॥ इति । यस्मिन्वर्षे श्रावणे वा नभस्ये वा जयंती न संभवति तस्मिन्वर्षे श्रावणमास एव कृष्णाष्टमीव्रतमनुष्ठेयम् । तस्य स्वरूपमुपवासमात्रम्—

"केवलेनोपवासेन तस्मिन्जन्मदिने मम । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः " ॥ इति **स्मृतेः**। यदि शिष्टास्तत्रापि जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्ति अनुतिष्ठन्तु नाम । अविरुद्धैः पुण्यविशेषैः व्रतस्योपोद्बलनसंभवाच्छास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रम् । जयंतीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपम् । तथा च **भविष्योत्तरे**—" मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके ।
" शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके । योगेऽस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ॥
" तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
" हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति " ।

जयंतीं प्रकृत्य नारदीयसंहितायां **स्मर्यते**—

" उपोषणं जन्मदिने कुर्याज्जागरणं च यः । अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्" ॥

शुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतं करणे फलविशेषस्मरणात् अकरणे प्रत्यवायस्मरणाच्च । **नित्यं काम्यं** च जयंतीव्रतं अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्फलविशेषस्मरणाच्च ।

तथा हि जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायः **स्मर्यते**—

" कृष्णजन्मदिने प्राप्ते यो भुंक्ते तु द्विजोत्तमः । त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भक्तं द्विजोत्तम" ॥ इति ।

स्कंदपुराणेऽपि—

"ये न कुर्वंति जानंतः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः पापा व्याला व्याघ्राश्च कानने" ॥ इति ।

तथा जयंतीव्रतस्याकरणे **स्कान्दे** प्रत्यवायः स्मर्यते—

" शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्थभोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने कृते ॥
" ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य स्त्रीवधे गोवधेऽपि वा । न लोको यदुशार्दूल जयंतीविमुखस्य च ॥
" न करोति यदा विष्णोर्जयंतीसंभवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
" जयंतीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः कलेवरम् " ॥ इति ।

जयंतीव्रते फलविशेषोऽभिहितो **भविष्योत्तरे**—

" प्रकुर्वीत विधानेन मद्भक्तो धर्मनंदन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
" पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् । सदा धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुंठमाप्नुयात् ॥
" तत्र दिव्येन मानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर । भोगान् नानाविधान्भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
" सर्वकामसमृद्धे तु कुले महति जायते " ॥ इति । **पाद्मेऽपि**—

" प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमे रोहिणी युता " ॥ इति ।
" किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः " ॥ इति ।

ननु जन्माष्टमीव्रतेऽपि फलं **स्मर्यते** " सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः " इति अतस्तदपि नित्यं काम्यमिति चेन्मैवम् । उपात्तदुरितक्षयमात्रेण काम्यत्वे संध्यावंदनादेरपि काम्यत्वप्रसंगात्सत्यपि पापक्षये फलांतरास्मरणात् । अतः केवलं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । नित्यं काम्यं च जयंतीव्रतम् ।

नन्वेवं व्रतभेदे सति यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्तते रोहिणी तूत्तरदिन एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयंत्युपवास इति नैरंतर्येणोपवासद्वयं प्रसज्येतेति चेन्न । रोहिणीयोगसंभवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्तव्यत्वात् । सैर्वतिथिष्वलभ्ययोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलाया-स्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात् । यदा त्वेकस्मिन्नेव दिने अष्टमी वर्तते रोहिण्या च युज्यते तदा जन्माष्टमीजयंत्योः सह प्रयोगस्यावश्यंभावित्वेन जयंतीव्रत एव जन्माष्टमीव्रतमंतर्भवतीति न पृथगुपवासप्रसंगः । तदुक्तं **कालनिर्णये**—

"यस्मिन्वर्षे जयंत्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अंतर्भूता जयंत्यां स्यादृक्षयोगः प्रशस्यते" ॥ इति

ग्राह्या तिथिर्निरूप्यते । जन्माष्टम्या जयंत्याश्चार्धरात्रप्रधानत्वात् तद्योगोऽतिप्रशस्तः । तदुक्तं **वसिष्ठसंहितायाम्**—

" अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यर्धे यदि दृश्यते । मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् " ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

"रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिजन्मजम्" ॥ इति ।

एवं च सत्यर्धरात्रसद्भाव एवात्र कर्मकालव्याप्तिः । तत्र **योगीश्वरः**—

" रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी । अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ॥
" जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी " ॥ इति । पक्षांतरमाह **स** एव—
" अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता । रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु " ॥ इति ।

एकघटिकान्विता वा अर्धघटिकान्विता वा । तत्रायमर्थः संपद्यते । पूर्वभागावसन एका घटिका उत्तरभागाद्वावेका मिलित्वा निशीथशब्दवाच्यं मुहूर्तं तावत्परिमाणं मुख्यः कल्पः । तदसंभवे उभयत्र अर्धघटिका तस्या अप्यसंभवे कलेति । एवं चार्धरात्रे कलामात्रमष्टमीसद्भावेऽपि **जयन्ती**-योगस्य प्रतिपादनात् "अह्नि चेत् सप्तमी विद्धा तस्यां नाराधयेद्धरिम्" इति **वचनं** निर्मूलम् । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः । कृत्स्नाहोरात्रयोगोऽत्यंतमुख्यः ।

यदा कदाचित् मुहूर्तयोगः स्वल्पयोगश्चानुकल्पः तदा **वसिष्ठसंहितायाम्**—

"अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि । मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥

"वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी। विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः" ॥इति ।

यो जयंतीव्रते योगनिर्णयः स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः

"दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥

"अष्टमी शिवरात्री च अर्धरात्रादधो यदि। दृश्यते घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता" ॥ इति **स्मृतेः** ।

तत्र जन्माष्टमी द्विविधा । शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति । सूर्योदयमारभ्य प्रवर्तमानाष्टमी शुद्धा । निशीथादर्वाक्सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा । शुद्धापि पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा । तत्र "निशीथव्यापिनी मुख्या विशेषेणेंदुसंयुताम्" इति **वचनात्** "निशीथव्याप्तिरहितापि रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत" इति **वचनात्** गृहीतव्या भवति ।

ननु पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्वाग्या समाप्यते तस्यामुभयत्र रात्रिसंबंधसत्वात् कुत्रोपवास इति चेत्परेद्युरेवोपवासः कार्यः । प्रातः संकल्पकालमारभ्य प्रवर्तमानत्वात् ।

सप्तमी विद्धापि त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव तद्व्यापिनी उभयत्रापि निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोर्निशीथिव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन "या निशीथव्यापिनी सा विशेषणेन्दुसंयुताम्" इति **वचनेन** ग्रहीतव्या भवति । तृतीये तु पक्षे परेद्युरुपवासः प्रातःसंकल्पमारभ्य तिथिव्याप्तिसंभवात् ।

रोहिणीसहिताष्टमी चतुर्विधा । शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो यत्किंचिन्मुहूर्तयोग इति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धायामपि त्रैविध्यं । एतेषु षट्सु पक्षेषु दिनांतरे योगाभावादुपवासे संदेहो नास्ति । किन्तु योगतारतम्यात् प्राशस्त्य-तारतम्यं भवति । यत्किंचिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः । निशीथयोगः प्रशस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः । शुद्धाधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्य एषा वर्धते । सा च त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव तद्युक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति । तत्रा-द्ययोर्नास्ति संदेहः । रोहिणीयोगस्य नियामकत्वात् । तृतीये तु रोहिणीयोगस्य उभयत्र समा-नत्वेऽपि गुणाधिक्यात्पूर्वैवोपोष्या । तथा हि सा रोहिणीयोगभेदात् त्रिधा भिद्यते । अष्टमी-वत्सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्धते । कदाचित् पूर्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते । कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते । तत्र प्रथमद्वितीययोर्निशीथयोगस्य सत्वा-त्पूर्वेद्युरेवोपवासः । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथे जयंतीयोगो नास्ति । पूर्वेद्युर्निशीथे केवला-ष्टमी परेद्युः केवलरोहिणी । तत्र निशियोगाभावेऽपि रात्रियोगस्य सत्वादष्टम्याः प्राधान्याच्च पूर्वेद्युरुपवासः । तदेवं शुद्धाधिका पूर्वैवोपोष्या । निशीथादर्वाक्सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका । सा च त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता उभयत्र

रोहिणीयुक्ता विद्धाधिकेति । प्रथमद्वितीययोस्तु रोहिणीयोगो नियामकः । या तूभयत्र रोहिणी-युक्ता विद्धाधिका साऽपि निशीथे जयंतीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव निशीथयोगवती परेद्युरेव निशीथयोगवती उभयत्रापि तादृशी उभयत्रापि निशीथयोगरहिता चेति । तत्र प्रथम-द्वितीययोः निशीथयोगो नियामकः । तृतीयचतुर्थयोः परदिन एवोपवासः । परेद्युः संकल्पकाले तिथिनक्षत्रयोगस्य सत्वात् । जयंतीभेदेषूपवासदिने यदि सोमवारो बुधवारो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति । तदुक्तं **ब्रह्मपुराणे**—

"प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

"किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किंपुनर्नवमी युक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा" ॥ इति ।

दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रसंबन्धाभावे **स्कांदेऽपि**—

"उदये वाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।

"अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाऽथ वा न वा" ॥ इति ।

पारणनिर्णयः । यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः

"पूर्वाह्णे पारणं कृत्वा उपवासं समापयेत् । उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ॥

"पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम्। असमाप्ते व्रतं पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतांतरम्"॥ इति **स्मृतेः** ।

एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादः **स्मर्यते**—

"अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।

"तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं तु चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणम्"॥ इति ।

नारदीये—"तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

"सांयोगिके व्रते प्राप्ते यश्चैकोऽपि वियुज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः" ॥ इति ।

ब्रह्मकैवर्ते—

"सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्दते धारणपारणम्" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

"तिथ्यर्क्षयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रांतमथापि वा । अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं च परेऽहनि" ॥ इति ।

उपवासदिनादपरेऽहनि दिवसे यद्युभयांतः तदा पारणमिति मुख्यः कल्पः । नक्षत्रांतमित्यनेन एकतरांतत्वमभिहितम् । सोऽयमनुकल्पः । यदि रात्रौ निशीथादर्वागुभयांत एकतरांतो वा भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभवाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाच्च तत्राप्युपवास-प्रसक्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते । "अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्" इति । अशक्तस्य तिथिनक्षत्रयो-रुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं नैव दुष्यति

"जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यंते वोत्सवांते वा व्रती कुर्वीत पारणम्" ॥ इति **वचनात्**—

नवमीनिर्णयः । अथ नवमी निर्णीयते । सा च दुर्गासरस्वतीव्रतादौ पूर्वविद्धैव ग्राह्या

"अष्टम्या नवमी युक्ता कर्तव्या फलकांक्षिभिः । न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचन" ॥ इति **स्मरणात्** । महानवम्यां तु—

"आश्वयुक्शुक्लनवमी तथा नक्तं चतुर्दशी । जयायुक्ता न कर्तव्या पूर्णायुक्ता प्रशस्यते" ॥

जया अष्टमी । पूर्णा दशमी ।

श्रीरामनवमीनिर्णयः ।

श्रीरामनवमीव्रतमुक्तमगस्त्य**संहितायाम्**—" श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका ।

" तस्मिन्दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । यत्किंचित्क्रियते कर्म तद्भवक्षयकारणम् ।

" उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मावाप्तिमभीप्सुभिः " ॥ इति ।

तत्रोपवासो जयंतीवन्नित्यकाम्यरूपः । द्वैरूप्यं च तस्य द्विविधप्रमाणबलादवसीयते । उपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि **संग्रहकारेण** संगृहीतानि—"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्" इत्युक्त्वाऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् । " फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् " इति ।

अत्र नित्यादिपदान्यभिधीयंते । अकरणे प्रत्यवायश्च स्मर्यते **अगस्त्यसंहितायाम्**—

" नित्यमेव तु कर्तव्यं श्रीरामनवमीव्रतम् ।

" चैत्रे मासि नवम्यां तु शुक्लायां रघुनंदनः । प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मन् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

" तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

" प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुंभीपाकेषु पच्यते " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" यस्तु रामनवम्यां तु भुंक्ते मोहाद्विमूढधीः । कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः " ॥ इति ।

काम्यत्वं च फलश्रवणादवसीयते । तथा च **तत्रैव**—

" कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणमतंद्रितः । न मातुर्गर्भमाप्नोति स वै रामो भवेत्स्वयम् ॥

" तस्मात्सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् । मुच्यंते सर्वपापेभ्यो यांति ब्रह्मसनातनम् " ॥ इति ।

अन्ये त्वाहुः व्रतमिदं केवलं नित्यं न तु काम्यमपि पशुपुत्रस्वर्गादिफलस्याश्रवणात् ।

" संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनम् " ॥ इति ।

फलश्रवणेऽपि संध्योपासनस्य यथा नित्यत्वं तथा पापक्षयद्वारा मोक्षार्थस्यास्य नित्यत्वमिति । अत्र मध्यान्हव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

" झषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाव्हये । आविरासीत्स्वकलया कौसल्यायाः परः पुमान् ॥

"चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत्"॥ इति **स्मृतेः** ।

यस्मिन्वर्षे पुनर्वसुयोगो नास्ति तस्मिन्वत्सरे केवलनवम्युपोष्या । " केवलाऽपि सदोपोष्या नवमीशब्दसंग्रहात् " इति **वचनात्** । सा च द्विविधा । शुद्धा विद्धा वेति । सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमाना शुद्धा । त्रिमुहूर्तया तदधिकया वाऽष्टम्या युक्ता विद्धा । तत्र शुद्धा त्रिविधा । शुद्धाधिका शुद्धसमा शुद्धन्यूना चेति ! अत्र नास्ति संशयः । दिनांतरे मध्यान्हव्याप्त्यभावात् । सा च पुनः प्रत्येकं द्विविधा पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ता तद्रहिता चेति । तत्र पुनर्वसुयुक्तशुद्धाधिका त्रिविधा । पूर्वेद्युरेव नक्षत्रयुक्ता परेद्युरेव तद्युक्ता उभयत्र तद्युक्ता चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्नक्षत्रयोगो नियामकः ।

"पुनर्वस्वृक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि दृश्यते । चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा"॥ इति **स्मृतेः** ।

तृतीये तु मध्यान्हे पुनर्वसुयुक्तदिनं ग्राह्यम् । तथाऽ**गस्त्यः**—

" चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत् " ॥ इति ।

एवं विद्धायामपि कृष्णाष्टम्यादिवत् पक्षभेदो निर्णयश्च द्रष्टव्यः । विद्धानिषेधस्तु वैष्णवविषयः ।

"नवमी चाष्टमी विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । तदन्येषां तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम्"॥ इति **स्मृतेः** ।

दशावतारकालाः । दशावतारकालाः **संग्रहकारेण** संगृहीताः—

" चैत्रे मास्यसिते पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ विभुः । उद्भून्मत्स्यरूपेण रक्षार्थमवनेर्हरिः ॥

" ज्येष्ठमासे तथा कृष्णद्वादश्यां भगवानजः । मंदरं पृष्ठतः कृत्वा कूर्मरूपी हरिर्दधौ ॥

" चैत्रकृष्णे तु पंचम्यां जज्ञे नारायणः स्वयम् । भुवं वराहरूपेण शृंगाभ्यामुदधेर्जलात् ॥

" वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यामिनेऽस्तगे । उद्बभूवासुरद्वेषी नृसिंहो भक्तवत्सलः ॥

" मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो विभुः । अदित्यां काश्यपाज्जज्ञे नियंतुं बलिमोजसा ॥

" मार्गशीर्षे द्वितीयायां कृष्णपक्षे तु भार्गवः । दुष्टक्षत्रियविद्वेषी रामोऽभूत्तापसाग्रणीः ॥

" चैत्रशुक्लनवम्यां तु मध्यान्हे रघुनंदनः । दशाननवधाकांक्षी जज्ञे रामः स्वयं हरिः ॥

" वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां हलायुधः । संकर्षणो बलो जज्ञे रामः कृष्णाग्रजो हरिः ।

" मासि तु श्रावणाष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ते कृष्णं देवक्यजीजनत् ।

" मासे भाद्रपदे शुक्लद्वितीयायां जनार्दनः । म्लेच्छाक्रांते कलावंते कल्किरूपो भविष्यति ।

" अवतारदिने पुण्ये हरिमुद्दिश्य भक्तितः । उपवासादि यत्किंचित्तदानंत्याय कल्पते " ॥ इति ।

दशमीनिर्णयः । अथ दशमी निर्णीयते । तस्याश्च न तिथ्यंतरवद्धेयोपादेयविभागोऽस्ति । तथा **चांगिराः**—

" संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाऽथवा । युक्ता न दूषिता यस्मात्तिथिः सा सर्वतोमुखी"॥ इति ।

यथा संपूर्णा तिथिर्दोषरहिता तथा पूर्वविद्धा परविद्धा चेत्यर्थः । अत्र व्यवस्थामाह **शंखः**—

" शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः"॥ इति ।

" नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुता " इति वचनं कृष्णपक्षविषयतया योजनीयम् ।

एकादशीनिर्णयः । अथैकादशी निर्णीयते । तत्रोपवासो नित्यकाम्यरूपः उपवासविधिषु नित्यत्वसाधकानां नित्यादिपदानां श्रवणात् । सायुज्यादिफलश्रवणाच्च ।

नित्यशब्द उदाहृतो **गारुडपुराणे**–"उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

सदाशब्द उक्तः **सनत्कुमारसंहितायाम्**–"एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः " ॥ इति ।

एवमन्यान्यपि वचनानि—" उपोष्यैकादशी राजन्यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

" न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवं तमसा वृतम् ।

" समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् । तस्य भंगं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

" मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपि " ॥

इत्यादीनि नित्यसाधकानि द्रष्टव्यानि । काम्यत्वसाधकं फलं च श्रूयते **विष्णुरहस्ये**—

" यदीच्छेत् विष्णुसायुज्यं सुखं संपदमात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि" ॥ इति ।

स्कांदेपि—

" यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं चात्यंतदुर्लभाम् । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

नारदोऽपि—" एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते ।

" स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी " ॥ इति ।

---

१ क्ष–जि ।

कौर्मेऽपि—
" यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।
तदेवं नित्यादिशब्दश्रवणान्नित्यत्वं फलश्रवणात् काम्यत्वं च सिद्धम् । उक्तं च **कालादर्शे**—
" सर्वस्मृतिपुराणेतिहासादिषु विनिश्चितम् । एकादशीव्रतं तच्च नित्यं काम्यमिति द्विधा"॥ इति।
सर्वासु स्मृतिषु सर्वेषु पुराणेषु इतिहासेषु भारतादिषु च एकादशीव्रतं विनिश्चितं विशेषेण प्रमितम्। अनेन निर्मूलत्वभ्रान्त्या ये मूढाः संदिहते निरस्तास्ते वेदितव्याः । स्मृतयस्तावदुदाह्रियंते ।
विष्णुस्मृतौ—" एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानवः " ॥ इति ।
कात्यायनः—" एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " इति ।
कण्वः—" एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् " इति । **सनत्कुमारः**—
" निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता"॥ इति।
नारदेऽपि—" एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते " इति । **प्रचेताः**—
" एकादशीविवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे तथैव च । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही " ॥ इति ।
बृहद्वसिष्ठः—
"द्वादशी घटिकाऽल्पा वा यदि न स्यात्परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी"॥ इति।
हारीतोऽपि—
" त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या कदाचन"॥ इति।
ऋष्यशृंगः—
" एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत्" ॥ इति।
काम्योपवासमधिकृत्य**आंगिराः**—
" सायमाद्यन्तयोरन्होः सायंप्रातश्च मध्यमे । उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।
देवलोऽपि—
" दशम्यामेकभक्ताशी मांसमैथुनवर्जितः । एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।
पुलस्त्यः—" एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि " इति ॥ **गोभिलः**—
" न शंखेन पिबेत्तोयं नाश्नीयात्कूर्मसूकरौ । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।
एवमादीनि **स्मृति**वचनानि द्रष्टव्यानि । **पुराण**वचनान्युदाह्रियंते । **नारदीये वसिष्ठः**—
" एकादशीसमुत्थेन वन्हिना पातकेन्धनम् । भस्मतां याति राजेंद्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥
" नेदृशं पावनं किंचिन्नराणां भूप विद्यते । यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥
" न गंगा न गया भूप न काशी न च पुष्करम् । न चापि कौरवं क्षेत्रं न देवा न च देविका ॥
" यमुना चंद्रभागा च तुल्या नृप हरेर्दिनात् । अनायासेन राजेंद्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
" प्रसंगादथवा दंभाल्लोभाद्वाऽथ नराधिप । एकादश्यामनश्नन्यः सर्वदुःखाद्विमुच्यते " ॥ इति ।
कौर्मेऽपि—
" वदंतीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे " ॥ इति ।
विष्णुरहस्येऽपि—
" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतम् " ॥ इति ।
एवमादीन्युपवासपराणि वचनानि बहूनि संति । तानि विस्तरभयान्न लिख्यंते ।

वैष्णवानामुपवासाङ्गतिथिनिर्णयः । अथ वैष्णवानामुपवासांगतिथिर्निर्णीयते । तन्निर्णयस्य च वेधाधीनत्वात्प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधः त्रिविधः । अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो **भविष्यत्पुराणे** दर्शितः—
" अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम् " ॥ इति ।
अरुणोदयस्य प्रमाणं **स्कंदनारदाभ्यामुक्तम्**—"उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः " इति।
गोभिलः—
" अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि । संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै दत्तवान्विभुः " ॥ इति।
सौरधर्मे—
"आदित्योदयवेला या प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता । सैकादशीति संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता" ॥ इति।
सूर्योदयवेधः **कण्वेन** दर्शितः—
" उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः " ॥ इति।
स्मृत्यंतरेऽपि—
" दशम्याः प्रांतमादाय यत्रोदेति दिवाकरः । तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभासुराय तु " ॥ इति ।
पंचदशनाडीवेधस्तु **स्कांदे** दर्शितः—
" नागो द्वादशनाडीभिः दिक्पंचदशभिस्तथा । भूतोष्टा दशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् " ॥ इति ।
नागः पंचमी । दिक् दशमी । पंचदशनाडीबोधस्य वेधांतरस्य च विषयव्यवस्था **निगमे** दर्शिता—
" सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । सार्धः सप्तमुहूर्तं तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् " ॥ इति ।
यत्तु **स्मर्यते**—
" अर्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः कर्तव्यो दशमी न तु वै कला " ॥ इति ।
न तद्वेधाभिप्रायेण किं तु अर्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यः तदा किमु वक्तव्यमरुणोदयवेध इति कैमुत्यप्रदर्शनपरम् । तथा **ब्रह्मकैवर्ते**—
" अर्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे:" ॥ इति ।
विद्धानिषेध उक्तो **नारदीये**—
"कलावेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गंगांभ इव निर्मलम् " ॥ इति ।
स्मृत्यंतरेऽपि—
"कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि । तदाप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्"॥ इति।
सोऽयं कलादिवेधः अरुणोदये सूर्योदये च समानः । तत्रारुणोदयवेधे वैष्णवविषयः । तच्च **गारुडपुराणे** स्पष्टमवगम्यते—
" दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिने नैकादशीव्रतम् " ॥ इति ।
वैष्णवशब्दार्थः । वैखानस पांचरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तो वैष्णवः ।
" पांचरात्राद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तस्तु वैष्णवः " इति स्मृतेः । **स्कांदेऽपि**—
" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षा तु वैष्णवी ॥
"समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः । विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते " ॥ इति
उक्तलक्षणं वैष्णवं प्रति तिथिरेवं निर्णेतव्या । एकादशी द्विविधा । अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति ।

१ क्ष–डि । २ खगघ–पाठः ।

तत्र वेधवती सर्वथा त्याज्या 'तद्धि नैकादशीव्रतम्' इत्यादिभिः प्रतिषेधात् । तत्रारुणोदयवेधस्य प्रतिषेधे सूर्योदयवेधस्य त्याज्यत्वमर्थसिद्धम् । कण्ववचनं चात्र पूर्वमुदाहृतम् । या तु वेधरहिता अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्ता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यं चतुर्विधम् । एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमुभयानाधिक्यं । तत्राद्येषु त्रिषु पक्षेषु शुद्धामप्यरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये **स्मृत्यंतरम्**—

"एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति ।

नारदोऽपि—

"संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति ।

द्वादश्याधिक्ये **व्यास** आह—

"एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

"एकादशी तु संपूर्णा द्वादशी वृद्धिगामिनी । वंचुळी नाम सा प्रोक्ता कोटियज्ञफलप्रदा ॥
"वंचुळीं द्वादशीं त्यक्त्वा यः कुर्यात्पूर्ववासरे । सप्तजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥ इति ।

उभयाधिक्ये तु **नारद** आह—

"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि" ॥ इति ।

गुरुरपि—

"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि" ॥ इति ।

उभयाधिक्यरहितायां तु शुद्धायां न कोऽपि संदेहः । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

स्मार्तैकादशीनिर्णयः । अथ श्रौतस्मार्तपर्यवसितानां आगमोक्तदीक्षारहितानामेकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्तविषयत्वेन परिशिष्यते । अत एव **स्मर्यते**—

"अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः" ॥ इति ।

वेधादीनां स्वरूपमुक्तं **ब्रह्मकैवर्ते**—

"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयसंज्ञिताः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
"अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् । अतिवेधोऽपि घटिका प्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥
"महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः" ॥ इति ।

अरुणोदयकाले घटिकार्धे दशमीसद्भावो वेधः घटिकाव्याप्तिरतिवेधः । उदयात्पूर्वं कृत्स्नारुणोदयकालव्याप्तिर्महावेधः । सूर्योदयकाले दशमीसद्भावो योगः उदयवेध इति यावत् । वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः । तत्र

"दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम्" ॥ इति **वचनेन**ारुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे निश्चिते सति पारिशेष्यात् 'सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया' इति वचनाच्च सूर्योदयवेधः स्मार्तविषय इति निश्चीयते । एवं च सूर्योदयवेधमपेक्ष्य द्वेधा भिद्यते । शुद्धा विद्धा चेति । शुद्धैकादशी वृद्धिसाम्यह्रासैस्त्रिविधा । शुद्धाधिका शुद्धसमा शुद्धहीनेति ।

एवं विद्धापि त्रिधा । विद्धाधिका विद्धसमा विद्धहीनेति । तत्र शुद्धाप्रकारेषु त्रिषु विद्धाप्रकारेषु त्रिषु च एकैका एकादशी द्वादशी वृद्धिसाम्यहीनतागुणैर्भूयस्त्रिविधा । शुद्धाधिका द्वादश्यधिका शुद्धाधिका द्वादशीसमा शुद्धाधिका द्वादशीहीना शुद्धसमा द्वादश्यधिका शुद्धसमा द्वादशीसमा शुद्धसमा द्वादशीहीना शुद्धहीना द्वादश्यधिका शुद्धहीना द्वादशीसमा शुद्धहीना द्वादशीहीना विद्धाधिका द्वादश्यधिका विद्धाधिका द्वादशीसमा विद्धाधिका द्वादशीहीना विद्धसमा द्वादश्यधिका विद्धसमा द्वादशीहीना विद्धहीना द्वादश्यधिका विद्धहीना द्वादशीसमा विद्धहीना द्वादशीहीनेति । एवमष्टादशधा भिन्नैकादशी । तदुक्तं **ब्रह्मसिद्धांते**—

"शुद्धा विद्धा दशम्या क्वचिदपि च ततो द्वैधमेकादशीयं
"प्रत्येकं च त्रिधाऽसौ पुनरपि समतान्यूनताधिक्ययोगात् ।
"पक्षाः प्रत्येकभिन्नाः पुनरपि षडमी द्वादशीन्यूनताद्यैः
"संबंधादेवमष्टादश खलु मिलिताः कल्पनाः संभवन्ति" ॥ इति ।

अष्टादशभेदप्रतिपादनपूर्वकं यथाक्रममुपवासनिश्चयमाह **कालादर्शकारः**—

"शुद्धा विद्धा द्विधा वृद्धिसाम्यह्रासैः पुनस्त्रिधा । तत्रैकैका द्वादशीस्था वृद्धिसाम्योनतागुणैः ॥
"आद्योपोष्या परोर्ध्वे द्वे पौर्वपर्यात् व्यवस्थिते । गृहियत्योरुत्तरासु षट्सु पूर्वैव संमता ॥
"तिसृष्वंत्यासु विद्धैव तत्पूर्वे तु व्यवस्थिते । अविद्धैव तु शेषासु तृतीयासु व्यवस्थिता" ॥ इति ।

आद्योपोष्या परेति द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धाधिकैकादशी परैवोपोष्या । तदाह **नारदः**—

"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु पुत्रपौत्रविवर्धनी" ॥ इति ।

गारुडपुराणे—"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि" ॥

स्मृत्यंतरे—"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी चेत्त्रयोदश्यां घटिकैकाऽपि दृश्यते ॥
"गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्धतो द्वितयं यदि" ॥ इति ।

वैष्णवी द्वादशी । **वाराहेऽपि**—

"एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्" ॥ इति ।

ऊर्ध्वे द्वे एकादश्यौ । द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धाधिका द्वादशीहानियुक्ता शुद्धाधिकेति द्वे एकादश्यौ पौर्वापर्यात्पूर्वा गृहस्थानां परा यतीनामिति व्यवस्थिते । तदाह **स्कंदः**—

"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही" ॥ इति ।

स्कांदेऽपि—"प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्त्याऽहोरात्रसंयुता ।
"द्वादश्यां च तथा किंचिद् दृश्यते पुनरेव च । पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—"पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।
"अत्रोपवासो विहितः चतुर्थाश्रमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्" ॥

गारुडपुराणेऽपि—

"पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥
"विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति ।

मार्कंडेयः—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । पूर्वामुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा " ॥ इति । कामिपदं गृहस्थोपलक्षणं निष्कामपदं यत्युपलक्षणम् । केचिद्गृहस्थस्यापि निष्कामित्वे उत्तरा तिथिरुपोष्येत्याहुः । तथा **विष्णुरहस्ये**—

" निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति बोधायनो मुनिः "॥ इति । यत्तु **स्मृत्यंतरवचनम्**—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

" उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः "॥ इति तत् गृहियत्योर्व्यवस्थितं यत्पौर्वापर्यं तदभिप्रायेण । अत एवोक्तं **कालनिर्णये**—

"एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्थितिः । उपोष्या गृहीभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः"॥ इति । उत्तरासु षट्सु पूर्वैव द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धसमा द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धसमा द्वादशीहानियुक्ता शुद्धसमा द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धहीना द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धहीना द्वादशीहानियुक्ता शुद्धहीनेति षट्स्वेकादशीषु पूर्वैवोपोष्या । तदाह **स्कंदः**—

" शुद्धा सदा समा हीना समा क्षीणाऽधिकोत्तरा । एकादशीमुपवसेत्न शुद्धां वैष्णवीं सदा " ॥ इति । यत्तु **स्मृत्यंतरे**ऽभिहितम्—"शुद्धाऽप्येकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि" इति यदपि वचनांतरं

" द्वादशी तु त्रयोदश्यां कलामात्रापि दृश्यते । द्वादशद्वादशीर्हन्ति पूर्वस्यां पारणं कृतम्" ॥ इति । यदपि **स्कांदवचनम्**—

" एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति । यदपि **कालिकापुराणवचनम्**—

"एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते "॥ इति । यदपि **स्मृत्यंतरवचनम्**—

" एकादशी तु संपूर्णा द्वादशी वृद्धिगामिनी । वंचुली नाम सा प्रोक्ता कोटियज्ञफलप्रदा ॥

" वंचुलीं द्वादशीं त्यक्त्वा यः कुर्यात्पूर्ववासरे । सप्तजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ इति । एवमादीनि द्वादशीमात्रवृद्धौ परदिनोपवासविधायीनि वचनानि वैष्णवविषयाणि । स्मार्तानामपि विद्धैकादशीविषयाणि । तथा च **स्मर्यते**—

" आदित्योदयमारभ्य भवेदेकादशीतिथिः । परेऽह्नि द्वादशी पूर्णा त्रयोदश्यां च वर्धते ॥

" उपोष्या द्वादशी तत्र वैष्णवैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः " ॥

व्यासः—

"एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् " ॥ इति । लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात्परतो वृद्ध्यभावाच्च क्षयं गतेति यावत् । उक्तं च **कालनिर्णये**—

" द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः"॥ इति । विद्धाधिका द्वादश्यधिका विद्धाधिका द्वादशीसमा विद्धासमा द्वादश्यधिका इति पक्षत्रयेऽपि परदिन एवोपवासः । तथा **भविष्यत्पुराणे**—

" एकादशीं दिनायुक्तां वर्धमाने विवर्जयेत् । क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुता " ॥ इति ।

१ घ–विद्धाधिका द्वादशीहीनेति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

"कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदा । तदा त्वेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति । पक्षत्रयेऽपि पूर्वत्रोपवासं निषेधति **नारदः**—

" नोपोष्या दशमी विद्धा सदैवैकादशी तिथिः । तामुपोष्य नरो जह्यात्पुण्यं वर्षशतोद्भवम्" ॥ इति ।

तथा—

" दशमीशेषसंयुक्ता गांधार्या समुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् " ॥ इति । एवमन्यान्यपि वचनानि विद्धानिषेधपराण्यत्रैव विषये योजनीयानि । विद्धाधिका द्वादशीहीनेति पक्षे पूर्ववत् गृहियत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह **प्रचेताः**—

" एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही " ॥ इति । न चैतच्छुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शंकनीयं बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । विद्धसमा द्वादशीसमा विद्धसमा द्वादशीहीना विद्धहीना द्वादश्यधिका विद्धहीना द्वादशीसमा विद्धहीना द्वादशीहीनेति पंचसु पक्षेषु विद्धैकादश्येवोपोष्या । तथा च **स्मृत्यंतरे**—

"एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत्" ॥ इति ।

ऋष्यशृंगः—

" सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः । प्रातर्भवतु वाऽमा वा तस्यां नित्यमुपोषणम्" ॥ इति ।

तथा—

" त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंचन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता त्वपि " ॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

" एकादशी भवेत्काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः । वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदा "॥ इति । विद्धैकादश्याः क्षये सति पूर्वैवोपोष्येत्यर्थः । अत्र पक्षपंचके परदिनोपवासे सति त्रयोदश्यां पारणं प्रसज्येत । तच्च निषिद्धम् । तथा च **भविष्यत्पुराणे**—

" पारणं तु त्रयोदश्यां यः करोति नृपोत्तम । द्वादशद्वादशीर्हंति नात्र कार्या विचारणा " ॥ इति ।

ऋष्यशृंगः—

" पारणाय न लभ्येत द्वादशी यदि कुत्रचित् । तदानीं दशमी विद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः "॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

"द्वादशीतिथिरल्पाऽपि यदि न स्यात्परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या न दोषोऽस्तीति वेधसः"॥ इति । **वचन**मिति शेषः । विद्धसमा द्वादशीसमा विद्धसमा द्वादशीहीनेति पक्षद्वये पौर्वापर्येण गृहियत्योर्व्यवस्था **कालादर्शकारेण** प्रतिपादिता 'तत्पूर्वे तु व्यवस्थिते' इति । अत्र प्रमाणं चिंत्यम् । सर्वमेतत्संगृह्य दर्शयति **कालनिर्णयकारः**—" शुद्धाविद्धयोरुभयोरप्येष निर्णयसंग्रहः । एकादशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेयुरुपवासः द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्था पूर्वेद्युर्गृहस्थः उत्तरेद्युर्यतिः । द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विद्धायां परेद्युरिति । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यंते । तदाह **नारदः**—

"यदि दैवात्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेत् " ॥ इति ।

कौर्मे—

" द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः। तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः "॥ इति। अत्राद्यंतयोर्दशमीद्वादश्योर्मध्ये एकादशीत्येतादृशं दिनत्रयं यदा प्राप्नोति तदा परतो द्वादशी वृद्धिरवृद्धिश्चेत्युभयं संभवति। तत्र यद्यवृद्धिः तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम्। तदुक्तं **पुराणांतरे**—

" दिनत्रयस्पृते देवि नोपोष्या दशमीयुता। सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी "॥ इति। द्वादशीवृद्धौ एकादशी यदा लुप्तेत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवासः कर्तव्यः। यदा त्वाद्यंतयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा गृहस्थानां पूर्वदिन उपवासः। परदिने निषेधात्। तथा **कौर्मे**—

" एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः "॥ इति।

पाद्मेऽपि—

"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक्तदहोरात्रं नोपोष्यं तु सुतार्थिभिः "॥ इति। पुत्रपौत्रसमन्वितः सुतार्थिभिरिति विशेषणाद्यतीनामत्र विषये परदिन एवोपवासः। एतदेवाभिप्रेत्याह **नारदः**—

" एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशी नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति"॥ इति।

कौर्मेऽपि—

" द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः। पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम् "॥ इति। वैष्णवानामपि परदिन एवोपवासः " नैवोपोष्या वैष्णवेन " इति पूर्वदिनोपवासस्य निषिद्धत्वात्। यत्तु **स्मर्यते**—

"आदित्येऽहनि संक्रांत्यां व्यतीपाते दिनत्रये। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही"॥ इति। यदपि **मत्स्यवचनम्**—

" दिनक्षये तु संक्रांत्यां ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः॥

" द्वौ तिथ्यंतावेकवारे यस्मिन्स स्याद्दिनक्षयः "॥ इति। अत्र दिनक्षयादिषूपवासनिषेधो दिनक्षयादिनिमित्तकः नैकादशीनिमित्तकः। तदुक्तं **कालादर्शे**—

" संक्रात्यादिनिषेधश्च संक्रात्यादिनिमित्तकः। उपवासं निषेधन्ति न ते त्वैकादशीव्रतम् "॥ इति।

कात्यायनः—

" तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। प्रयुक्त्यंतरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् "॥ इति।

जैमिनिरपि—

" तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुषंगकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् "॥ इति।

अयमर्थः—एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात्संक्रान्त्याद्युपवासस्य काम्यत्वात्काम्योपवासनिषेधेन नित्योपवासनिषेधो न सिध्यतीति। काम्योपवासश्च **वसिष्ठेनोक्तः**—

" एकस्मिन्सावने त्वन्हि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥

" अमावास्या द्वादशी च संक्रांतिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च॥

" अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम्। उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् "॥ इति।

पितामहस्तु दिनक्षय एकादश्युपवासं निषेधति—

" एकादश्यां दिनक्षय उपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा विनश्यंति मघायां पिंडदो यथा "॥ इति। ईदृशे विषये व्यवस्था दर्शिता काल**निर्णये**—

" उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किंचित् प्रकल्पयेत्। न दूष्यत्युपवासोऽत्र उपवासफलं भवेत्॥

" नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुचाऽऽज्यम्।

" यत्पंचगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च "॥ इति। **स्मृत्यंतरे**—

" अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् "॥ इति। एवं कृष्णैकादश्यां गृहस्थस्योपवासे निषिद्धे भक्ष्यं प्रकल्पनीयम्। तत्रोपवासं निषेधति **कात्यायनः**—

" एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा। चंद्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही "॥ इति।

गौतमः—

" आदित्येऽहनि संक्रात्यामसितैकादशीषु च। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृही "॥ इति।

पाद्मेऽपि—

" संक्रात्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर। एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति "॥ इति।

नारदोऽपि—

" इंदुक्षयेऽर्कसंक्रांतौ एकादश्यसिते रवेः। उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्संततिं ध्रुवम् "॥ इति। यत्तु **कौर्मवचनम्**—"एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि "॥ इति। यदपि **विष्णुधर्मोत्तरे वचनम्**—

" स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः। एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपि"॥ इति। यत्तु **कूर्मवचनम्**—

" यथोत्तरे दक्षिणे वा अयने चैव कीर्तिते। तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादश्योरुभयोरपि "॥ इति।

" सायंप्रातर्यथा सन्ध्ये सायंप्रातर्यथाहुती। तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ धर्मतः समे"॥ इति। यानि चान्यान्येतादृशानि शुक्लकृष्णैकादश्युपवासप्रतिपादकानि तानि सर्वाणि वानप्रस्थयतिविधवाविषयाणि। तदुक्तं **कालादर्शे**—

" उपोष्यैकादशी कृष्णा शुक्लावदिति वादिनः। विधवाविपिनस्थादिविषयत्वेन सार्थकम्"॥ इति। **कौर्मेऽपि**—"एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही"॥ **स्कान्देऽपि**—"एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही"॥ इति नैमित्तिककाम्योपवासौ कृष्णायामपि कर्तव्यौ। तत्र नैमित्तिकं **स्मृत्यंतरे** पठ्यते—

" शयनिबोधनी मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन "॥ इति। काम्योपवासस्तु **मात्स्ये** दर्शितः—

" एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः। पुत्रानायुः समृद्धिं च सायुज्यं च समृच्छति "॥ इति। **स्कांदेऽपि**—" पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेत् "॥ इति। **सनत्कुमारोऽपि**—

" भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रांतिसंयुता। एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करी तिथिः "॥ इति।

श्रवणद्वादशीनिर्णयः । यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत्तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् । तथा च **नारदः**—

" शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥
"एकादश्यां त्वविद्धायां द्वादश्यां श्रवणं यदि । उपोष्या द्वादशी पुण्या सर्वपापक्षयावहा" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् " ॥ इति ।

शक्तस्तूपवासद्वयं कुर्यात्

" एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । तत्र द्विधोपवासः स्यादुभयोर्देवता हरिः " ॥ इति ।

अत्र देवतैक्यात्पूर्वोपवासस्य पारणं नास्तीत्युक्तं भवति ।

विद्धायामपि द्वादश्यां फलाधिक्यमुक्तं **स्मृत्यंतरे**—

" द्वादश्येकादशीयुक्ता तत्र च श्रवणं यदि । सा विष्णुशृङ्खला ज्ञेया सायुज्यफलदायिनी " ॥

गौतमोऽपि—

" द्वादशीं श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशी यदि । स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञकः " ॥ इति ।

इयं च श्रवणद्वादशी नित्या

" द्वादशीं श्रवणोपेतां यो नोपोष्यति दुर्मतिः । पञ्चसंवत्सरकृतं पुण्यं तस्य विनश्यति " ॥

इत्यकरणे प्रत्यवाय**स्मरणात्** । काम्यत्वमपि **मार्कण्डेय** आह—

" द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमखिलं संप्राप्नोत्यखिलां श्रियम् " ॥

यत्तु **वचनम्**—

" नभस्यशुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं यदि । श्रवणद्वादशी नाम सा प्रोक्ता मुनिपुंगवैः " ॥ इति ।

तद्वामनजयंत्यभिप्रायम्

" मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता । उपोष्या वामनप्रीत्यै जातस्तत्र यतो हरिः " ॥ इति **स्मरणात्** । "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता" इति **वचनाद्यदा**कदाचिदपि श्रवणद्वादशीसंभवे तत्रोपवासः कार्य एव । एतच्च श्रवणद्वादशीव्रतं न तिथिप्रधानं

"याः काश्चित्तिथयः पुण्याः प्रोक्ता नक्षत्रयोगतः।तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना"॥इति **स्मृतेः**।

नक्षत्रप्राधान्येऽपि इतरनक्षत्रोपवासवन्नस्तमयव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यम्

" यस्मिन्नस्तंगतः सूर्यो निशि यद्युतमिंदुना । तदैवोपवसेदृक्षे नक्षत्रं श्रवणं विना " ॥ इति श्रवणपर्युदासात् । अतः " उदये त्रिमुहूर्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः " इति **वचना**दुदयादित्रिमुहूर्तव्यापिश्रवणनक्षत्रं किंचित् द्वादशीस्पृष्टं यदि ग्राह्यम् । त्रिमुहूर्तव्याप्त्यभावे पूर्वेद्युरेवोपवासः । द्वादशीयुक्तस्य श्रवणस्य दिनद्वये त्रिमुहूर्तव्यापित्वे पूर्वदिन उपवासः । तत्र नक्षत्रस्य पूर्णत्वात् । श्रवणद्वादश्युपवासे त्रयोदश्यामेव पारणं कार्यं " त्रयोदश्यां तु पारणम् " इत्युक्तत्वात् । एकादश्युपवासे तु हरिवासरवर्जितद्वादश्यां पारणं कार्यम्

" चतुर्मुहूर्तं द्वादश्यामाद्यमेकादशीतिथौ । अन्ते चतुर्मुहूर्तं यत् तत्कालं हरिवासरम् ॥
" महादोषकरं चान्नं संप्राप्ते हरिवासरे । न कार्यं पारणं तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः " ॥ इति **स्मृतेः** ।

यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः कलाद्वयं कलात्रयं वा संभवति तदा द्वादशीकाल एव पारणं कुर्यात्तदुक्तं

नारदीये—

"एकादश्याः कला ह्येका द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् । द्वादशद्वादशीर्हंति त्रयोदश्यां तु पारणम्" ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

"कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता"॥ इति ।

द्वादश्यां माध्याह्निककालः । द्वादशीकाले यदा पारणं तदा तत्प्रागेव सर्वाः क्रियाः कर्तव्याः । तदुक्तं **नारदीये**—

" अल्पायामपि विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः "॥ इति ।

गारुडपुराणेऽपि—

"यदा त्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् । प्रातर्मध्यान्हिकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणम्"॥ इति ।

स्कांदेऽपि—

"यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्यान्हिकं च तत्"॥ इति ।

उदितहोमिनोऽग्निहोत्रिणो अग्निहोत्रहोमानंतरं पारणं कार्यम् ' विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीय ' इति **स्मरणात्** । न च वाच्यम्

" आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नंत एव सिध्यंति नैषां सिद्धिरनश्नताम् "* ॥

इत्या**पस्तंबस्म**रणादाहिताग्नेरुपवास एव नास्तीति "ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च त्यजेन्नैकादशीव्रतम्" इति **स्मृतेः** । **आपस्तंब**वचनस्य एकादशीव्यतिरिक्तविषयत्वावगमात् कालयोर्भोजनमिति वचनप्राप्तं यत्कालद्वयभोजनं तत्र नियमाभावप्रतिपादनपरत्वाच्च द्वादशीकाले पारणासंभवे अद्भिः पारणं कुर्यात् । तदाह **कात्यायनः**—

"संध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः । अद्भिस्तु पारयित्वाऽथ नैत्यकांते भुजिर्भवेत्"॥ इति ।

देवलोऽपि—

"संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारणं कथम् । अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति ।
" अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः । अम्भसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम्[1] " ॥ इति

संकल्प्य गायत्र्या अभिमन्त्र्य त्रिवारं चुलकोदकं " प्रणवेन पिबेत् तोयं जलपारणमुच्यते ॥
" आपः पवित्रममलं पावनाः सर्वकर्मसु । व्रतलोपभयादेतत्पारणार्थं पिबाम्यहम् " ॥ इति ।

एकादश्युपवासे अधिकारिणः । एकादश्युपवासे अधिकारिणं दर्शयति **कात्यायनः**—

" अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यसंपूर्णाशीतिवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि " ॥ इति ।

नारदः—

"अष्टाब्दादधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः । भुंक्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृत्"॥ इति ।

पतिमत्या उपवासनिषेधः । पतिमत्यासूपवासं निषेधति **विष्णुः** (२५।१६)—

" पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति " ॥ इति ।

मनुरपि (५।१५४)—" नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् " ॥ इति ।

पत्युरनुमत्या पत्नी व्रतादिष्वधिकारिणी भवेत् । तदाह **कात्यायनः**—

" भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति " ॥ **मार्कंडेयः**—

" नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्"॥ इति ।

---

*ध. सू. २।५।९।१३ । १ घ–धि ।

पराशरोऽपि—

" अपृष्ट्वा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् । सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् "॥ इति ।

उपवासासमर्थविषयः । उपवासासमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात् । तथा च **कात्यायनः**—

" उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्यमाह बोधायनो मुनिः " ॥ इति ।

मार्कंडेयः—

" एकभक्तेन नक्तेन तथैव याचितेन च । मुन्यन्नेन च दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् " ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

" एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेत् " ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि—

" एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेत् । अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः" ॥ इति ।

एकभक्तादावप्यशक्तः प्रतिनिधिना कारयेत् । तथा च **विष्णुरहस्ये**—

" असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् " ॥ इति ।

पैठीनसिः—

" भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायते " ॥ इति ।

स्कांदेऽपि—" पुत्रं वा विनयोपेतं पत्नीं वा भ्रातरं तथा ।

"एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् । भगिनीमथवा शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः"॥ इति ।

कात्यायनः—"पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं क्रतुशतं लभेत् ॥

" दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

" पुण्यं क्रतुशतं प्राहुर्मुनयः पारदर्शनाः । उपवासफलं तस्य पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् " ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

" पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्वादिभूभुजाम् । अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग्भवेत् ॥

" मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

" यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णफलमाप्नुयात् " ॥ इति । प्रतिनिधौ कश्चिद्विशेषः **स्मर्यते**—

"काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिकृतिं विदुः"॥ इति

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं **स्मर्यते**—

" अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् " ॥

सूतकादावुपवासविचारः । सूतकादौ उपवासमात्रं कार्यमाह **पुलस्त्यः**—

" सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥

" मृतकेऽपि न भुंजीत ह्येकादश्यां सदा नरः । एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि" ॥ इति ।

काम्येऽपि दानार्चनरहितमुपवासमात्रं कार्यम् । एतदुक्तं **कौर्मे**—

" काम्योपवासे प्रक्रांते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥

" सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

" संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् । पंचमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि " ॥

एकादश्यां नित्यनैमित्तिकश्राद्धे उपवासभेदः । एकादश्यां सांवत्सरिकश्राद्धे संप्राप्ते श्राद्धं कृत्वा पितृसेवितशेषं समाघ्रायोपोषणं कुर्यात् । तदाह **कात्यायनः**—

" उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं ततः कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् " ॥ इति ।

ननु " भुंजीतैव कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही " ॥ इति । तथा—

" श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते तु कदाचन । देवा हव्यं न गृह्णंति कव्यानि पितरस्तथा " ॥

इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । मैवम् । आघ्राणेनापि भोजनकार्यस्य सिद्धेः तस्य भोजनकार्ये विधानात् । अनुकल्पं कुर्वन्नशक्तस्तु भुंजीत

"अनुकल्पं यदा कुर्वन्नशक्तः पक्षयोर्द्वयोः । एकादश्यां तु भुंजीत श्राद्धं कृत्वा दिवैव च"॥ इति **स्मृतेः**। कृष्णैकादश्यां गृहस्थस्य ओदनव्यतिरिक्तपितृशेषभोजनेऽप्यदोषः । तस्य शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासविधानात् । कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधेन भक्ष्यविधानाच्च । **ब्रह्माण्डपुराणे** तु—

" कर्ता नोपवसेच्छ्राद्धे पित्र्येऽप्येकादशीव्रते । तयोरप्यधिकं ब्रूयुः पितृशेषं महर्षयः " ॥ इति ।

कर्तृग्रहणात् ज्ञातीनामाघ्राणमेव

" कर्तृभ्योऽन्यैर्न भोक्तव्यं श्राद्धे प्राप्ते हरेर्दिने । पितृशेषं तमाघ्राय उपवासफलाप्तये " ॥ इति भोक्तुरपि दोषो नास्तीत्युक्तं **तत्रैव**—

" पात्राभावे द्विजः श्राद्धे भुंजीयाद्धरिवासरे । नोपवासव्रतघ्नं तन्नो चेत्तच्छ्राद्धहा भवेत् ॥

" परदिने तु कर्तव्या पारणा द्वादशीदिने । उपवासफलं सम्यक् प्राप्नोति व्रतभाङ् नरः ॥

"एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानवः । स्वयं प्रार्थ्य न भुङ्क्ते चेत् प्रार्थितोऽन्यैर्न दोषभाक्"॥इति ।

काम्यैकादशीव्रतानुष्ठानक्रमः । अयमिह काम्यव्रतानुष्ठानक्रमः । प्रथमं दशम्यामेकभुक्तं कृत्वा दंतधावनं कुर्यात् । " दशम्यामेकभुक् भूत्वा खादयेद्दंतधावनम् " इति **स्मरणात्** । दशम्यां रात्रौ नियम उक्तो **ब्रह्मवैवर्ते**—

" प्राप्ते हरिदिने सम्यक् विधाय नियमं निशि । दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम् " ॥

नारदीये—

" अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेवणाः । अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः " ॥ इति ।

ततः प्रातरुत्थायैकादश्यां बाह्यांतरशुद्धिं विदध्यात् । तत्प्रकारस्तु **कालनिर्णये**ऽभिहितः—

" शरीरमंतःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

" शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पापादनंते हृदि संनिविष्टे ॥

" अंतःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः । स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

" बाह्योपघातादनघो बोद्धा च भगवानजः । शमं नयत्वनंतात्मा विष्णुश्चेतासि संस्थितः "॥ इति ।

अनंतरं व्रतसंकल्पं कुर्यात् । तत्र मंत्रमाह **विष्णुः**—

" एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे तवाच्युत ।

" इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत् " ॥ इति ।

अनंतरकृत्यमाह **कात्यायनः**— " गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

" अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितम् । उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् " ॥ इति ।

औदुंबरं ताम्रपात्रम् । **ब्रह्मपुराणे**—

" संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । गंधैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः वरैः ।

"एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा तु जागरम् । याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः"॥ इति ।

द्वादश्यां कर्तव्यमाह **कात्यायनः**—" प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समापयेत् ।
" अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥
" मंत्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोर्तकीम् " ॥ इति ।
बृहस्पतिः—
" सायमाद्यंतयोरन्होः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भुक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।

नित्योपवासविषयः । नित्योपवासप्रकारमाह **कात्यायनः**—
" नित्योपवासी यो मर्त्यः सायंप्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ।
" विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तवर्जितम् । शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् " ॥ इति ।
कालादर्शेऽपि—" जह्याद्भक्तं द्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् " ॥ इति ।

उपवासे वर्ज्यानि । उपवासे वर्जानाह **विष्णुः**—
" असकृज्जलपानं च दिवा स्वापं च मैथुनम् । तांबूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे " ॥ इति ।
वसिष्ठः—
" उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दंतानां काष्ठसंयोगो हंति सप्त कुलानि च " ॥ इति ।
दंतधावने प्रायश्चित्तमुक्तं **विष्णुरहस्ये**—
" श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दंतधावनम् । गायत्र्याः शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यति" ॥ इति ।
हारीतः—" पतितपाषंडनास्तिकसंभाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासे वर्जयेत् " ॥ इति ।
विष्णुधर्मे—" असंभाष्यांस्तु संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् ॥
" द्वादश्यामच्युतफलमागस्त्यं पत्रमेव वा । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति " ॥ इति ।
बृहस्पतिः—
" दिवा निद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषे तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥
" कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥
" द्वादश्याद्यपादस्तु कीर्तितो हरिवासरः ॥
" महादोषकरं चान्नं संप्राप्ते हरिवासरे । न कार्यं पारणं तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः " ॥
स्मृत्यंतरे—"चतुर्मुहूर्तं द्वादश्यामाद्यमेकादशीतिथौ । अंते चतुर्मुहूर्तं यत् तत्कालो हरिवासरः"॥ इति ।
इत्येकादशीनिर्णयः । **द्वादशीनिर्णयः** । अथ द्वादशी निर्णीयते । सा च पूर्वविद्धा ग्रहीतव्या ।
तदुक्तं **स्कांदे**—
"द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः"॥ इति ।
उत्तरविद्धां प्रतिषेधति **बृहद्वसिष्ठः**—
" द्वितीया पंचमी चैव दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी " ॥ इति ।
द्वादश्यां च काम्योपवासो **मार्कंडेयेन** दर्शितः—
" द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्था भूप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्ता अतुलां श्रियम् " ॥ इति ।

त्रयोदशीनिर्णयः । अथ त्रयोदशी निर्णीयते । सा च शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवतिष्ठते ।
तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं **ब्रह्मवैवर्ते**—
" त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशीसहिता मुने । भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन " ॥ इति ।

१ घ-द् ।

निगमे—
"षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा " ॥ इति ।
अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणात् पूर्वविद्धावचनस्य शुक्लपक्षविषयत्वं परिशिष्यते ।

चतुर्दशीनिर्णयः । अथ चतुर्दशी निर्णीयते । नृसिंहचतुर्दशी रात्रिव्यापिनी ग्राह्या ।
नृसिंहस्य सायंकाले आविर्भावात् ।
" मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या च चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी" ॥ इति
वचनात् । परा अनन्तचतुर्दशी । त्रिमुहूर्तमेव पूर्वाह्णः । तत्र शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या ।
तथा **व्यासः**—" शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते " इति । **नारदीयेऽपि**—
" तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता " ॥ इति ।

अनन्तव्रतम् । यत्तु भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतमुक्तं **भविष्योत्तरे**—तत्र 'दैवे
ह्यौदयिकी ग्राह्या " इति वचनेन युगमशास्त्रादिभिश्चोदयव्यापिनी ग्राह्या । तत्र तिथ्यंतद्व्रत-
त्रिमुहूर्तव्याप्तिर्मुख्यः **कल्पः** । द्विमुहूर्तव्याप्तिरनुकल्पः । यत्तु—
" मध्यान्हे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे । ददर्श लीलां सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
" चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं जनार्दनम् " ॥ इति तत्तु अर्थवादत्वान्न स्वातंत्र्येण
कस्यचिदर्थस्य प्रापकं न चात्र मध्याह्नः कर्मांगकालो विहितः । सति प्रमाणांतरे तस्योपोद्बलक-
मर्थवादवाक्यं भवति । न चात्र प्रमाणांतरमस्तीति **कालनिर्णये** निरूपितम् । कृष्णचतुर्दशी तु
पूर्वयुक्तैव ग्राह्या । तथा **चापस्तंबः**—
" कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित्"॥ इति ।

शिवरात्रिव्रतनिर्णयः । अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते । शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति
तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्तमानः शब्दो रूढ्या माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषे नियम्यते ।
शिवप्रिया रात्रिर्यस्मिन्व्रत इति बहुव्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषे नियम्यते ।
यथा पंकजशब्दः पंकाज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादीष्वतिप्रसंगो रूढिस्वीकारेण निवार्यते
तद्वदत्रापि यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादितिथ्यंतरेषु शिवरात्रित्वं प्रसक्तं रूढि-
परिग्रहेण निवार्यते । अतः कालविशेषे व्रतविशेषे च योगरूढोऽयं शिवरात्रिशब्दः ।
तथा च **स्कांदे**—
" माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥
" तस्यां सर्वेषु लिंगेषु तदा संक्रमते हरः । यानिकान्यत्र लिंगानि चराणि स्थावराणि च ॥
" तेषु संक्रमते देवि तस्यां रात्रौ यतो हरः । शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभे " ॥ इति ।
कामिकेऽपि—
" माघमास्यसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभावहा " ॥ इति ।
ईशानसंहितायाम्—
" शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापहरं नृणाम् । आचंडालं मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् " ॥ इति ।
अनेनास्य सर्वाधिकारित्वमुक्तम् । तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशीवन्नित्यं काम्यं चेत्युभयविधिम् ।
तत्र नित्यत्वप्रकरणे प्रत्यवायवीप्सानित्यशब्दैरवगंतव्यम् ।

१ खग-थी ।

ते च **स्कांदे** पठ्यन्ते— " परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परा ।
" न पूजयंति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् । जंतुर्जन्मसहस्रेण भ्रमते नात्र संशयः ॥
" वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥
" माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः । मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेतेप्सितं पदम् " ॥ इति ।

काम्यत्वं च फलश्रवणादवगंतव्यम् । तच्च **स्कांदे** पठ्यते—
" शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीम् । मातुः पयोधररसं न पिबेत्स कदाचन ॥
" सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्स मृतो न प्रजायते" ॥ इति ।

काम्यव्रत**स्येशानसंहितायां** वर्षसंख्या पठ्यते—
" एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं प्रति । द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा ॥
" सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः " ॥ इति ।

उपवासे जागरणं पूजा चेति त्रयं समप्राधान्येन व्रतस्वरूपम् । तदुक्तं **नागरखंडे**—
" उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तत्र लिंगस्यापि प्रपूजनात् ॥
" अक्षयांल्लभते भोगाञ्छिवसायुज्यमाप्नुयात् " ॥ इति ।

यत्तु **स्कांदपुराणे** द्वयमेकैकं वा पठ्यते " अथवा शिवरात्रिं च प्रजा जागरणैर्नयेत् ।
" अखंडितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति रुद्रेण सह मोदते ॥
" कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥
" यः पूजयति भक्त्येशमनेकफलतां व्रजेत् " ॥ इति तत् अथवेत्यनुकल्पोपक्रमादशक्तविषयम् ।
प्रदोषनिशीथवेधावत्र ग्राह्यौ । प्रदोषवेधो **वायुपुराणे** दर्शितः—
" त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् " ॥ इति ।

कामिकेऽपि—
"आदित्यास्तमये काले त्वस्ति चेद्या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा" ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि
" प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् " इति ॥
निशीथवेधो **नारदीयसंहितायां** दर्शितः—
" अर्धरात्रियुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् " ॥ इति ।

ईशानसंहितायाम्—
" पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥
" मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्दशी । महानिश्यन्विता यत्र तत्र कुर्यादिदं व्रतम् " इति ॥
एवं च सति पूर्वेद्युरेव वाऽपरेद्युरेव वा यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिः तत्र व्रतमाचरणीयम् ।
तथा च **स्कांदे**—
" त्रयोदशी यदा देवि दिनमुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥
" निशाद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या शुभान्विता " ॥ इति दिनमुक्तिरस्तमयः । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्तिस्तु न संभाव्यते । यामद्वयवृध्ध्यभावात् । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्त्यभावोऽपि न संभवति

यामद्वयक्षयस्याभावात् । एकैकस्मिन्दिने यद्येकैकव्याप्तिः तत्र पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरित्यत्रैकैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निंदितत्वाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः । त्रयोदशीयोगप्राशस्त्यं दर्शयोगनिंदा च **स्कांदे** पठ्यते—
" कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
"महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां दर्शयुक्तां तिथिं पराम्" ॥ इति ।
यदा पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयवशात् निशीथादर्वागेव समाप्ता तदा पूर्वेद्युः प्रदोषनिशीथव्याप्त्योरुभयोरप्यसंभवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः संभवाच्च परविद्धैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य **स्मर्यते**—
" माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि पंचदश्याः ।
" जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात् शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य " ॥ इति ।
यदा पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावेन जयायोगाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः ।

अत्रायं विवेकः—दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्दिने एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति ।

वारविशेषेण योगविशेषेण च युक्ता त्रिस्पृशी च शिवरात्रिः प्रशस्ता । तथा च **स्कांदे**—
" माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वाऽथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
" शिवयोगस्य योगो वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । त्रयोदशी कलाऽप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।
" अंते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत् " ॥ इति । ननु यदा पूर्वविद्धायामुपवासः तदा परेद्युः किं तिथ्यंते पारणं उत तिथिमध्ये । शास्त्रं तु पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्र तिथ्यंते पारणवचनानि पूर्वोदाहृतानि । तिथिमध्ये पारणवचनं तु **स्कांदे** पठ्यते—
" उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाऽथ वा न वा ।
" ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै । संस्थितानि भवंतीह भूतायां पारणे कृते ।
" तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् " ॥ इति ।
बाढं अस्ति द्विविधं शास्त्रम् । तस्य च द्विविधशास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशी समाप्यते तदा तिथ्यंते पारणम् । यदा चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारणं कुर्यात् । इति **शिवरात्रिनिर्णयः** ।

पञ्चदशीनिर्णयः । अथ पंचदशी निर्णीयते । सा च व्रतादौ परविद्धैव ग्राह्या । तथा च **ब्रह्मवैवर्ते**—
" भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् " ॥ इति ।
स्कांदेऽपि—
" भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन " ॥ इति सावित्र्या राजकन्यया चीर्णं सावित्रीव्रतम् । तच्च **भविष्योत्तरे** दर्शितम्—
"कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्धनं परम् । यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राजकन्यया " ॥ इति ।
तच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन्व्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

एतदेवाभिप्रेत्य **नारदीये**—

" दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते " ॥ इति । दर्शादिश्राद्धकालः श्राद्धकांडे निरूपितः* ।

इष्टिकालनिर्णयः । इष्टिकालस्तु निर्णीयते । अत्र **गोभिलः**—

" पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षादयो हि यष्टव्याः" इति । अत्रोपवासशब्देनाग्न्युपस्तरणं विवक्षितम् । तस्मिन्क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् । तथा च **श्रुतिः** (तै. सं. १।६।७)—

" उपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसंति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति " ॥ इति । उपवासशब्दाभिधेयाग्न्युपस्तरणांतस्य पर्वदिनकर्तव्यस्यान्वाधानादेश्चतुरंशवति पर्वणि आद्यास्त्रयोंऽशाः कालाः पर्वणश्चतुर्थोंऽशः प्रतिपद आद्यास्त्रयोंऽशाश्च यागस्य कालः । तदाह **लोकाक्षिः**—

" त्रींनिंशानौपसथ्यस्य यागस्य चतुरो विदुः । द्वावंशावत्सृजेदंत्यौ यागे च व्रतकर्मणि " ॥ इति । यागकालं **यक्षपार्श्वोऽप्याह**—

" पंचदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । कालः पार्वणयागे स्याद्यांते तु न विद्यते " ॥ इति ।

वृद्धशातातपोऽपि—

" पर्वणो यश्चतुर्थोंऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः " ॥ इति । अत्र प्रातरिति विशेषणात् "सूर्योदयस्योपरि मुहूर्तत्रयं यागस्य मुख्यः कालः" इति **कालनिर्णये** । प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति **कात्यायनः**—

" न यष्टव्यं चतुर्थेऽशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् । रक्षांसि तद्विलुंपंति श्रुतिरेषा सनातनी" ॥ इति । यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य संपूर्णतिथी भवतः तदा न कोऽपि संदेहः । यदा तु खंडतिथी तदा निर्णयमाह **गोभिलः**—

" आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदर्हयाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

" पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

" आवर्तनोत्तरः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चयः " ॥ इति ।

लोकाक्षिरपि—

" पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

" अपराण्हेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते " ॥ इति । अन्हो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्तनमत्र मध्यान्हशब्देनाभिधीयते । एवमपराह्णशब्दोऽप्यत्र यौगिकः । न तु पंचधाविभागमाश्रित्य प्रवृत्तः । अत एव **गोभिलेनावर्तनशब्दः** प्रयुक्तः । **शातातपोऽपि**—

" पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वेद्युः तदहर्याग इष्यते " ॥ इति । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः । अन्होऽपरो भागोऽपराण्हः । अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयेते **कालादर्शेऽपि**—" पूर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्ने पूर्वतोऽपि वा ।

" अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग इष्यते । परतश्चेत्परेह्नीष्टिस्तद्दिनेऽन्वाहितिर्भवेत् " ॥ इति । वाजसनेयिनां पौर्णमास्यां विशेष **उक्तस्तत्रैव**—

" आवर्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने । परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः " ॥ इति ।

*५१८-७४४ पृष्ठे

यदि मध्यान्हात्पूर्वं संधिः स्यात् तदा संधिदिने अन्वाधाय परेद्युरिष्टिः कार्येति वाजसनेयिमतानुवर्तिनं आहुरित्यर्थः । तदाह **भाष्यार्थसंग्रहकारः**—

" मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन् प्राक्पर्वणः सान्धिरियं तृतीया ।

" सा खर्विका वाजसनेयिमर्त्यास्तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः " ॥ इति । आवर्तनादूर्ध्वमस्तमयादर्वाग्यदा संधिर्भवति तदा संधिमती तिथिः प्रथमा रात्रौ संधिश्चेत्सा तिथिर्द्वितीया । ते उभे अपेक्ष्य पूर्वाण्हे संधिमतीतिथिस्तृतीया । तत्र पूर्वकालस्याल्पत्त्वात्सारवर्तिकेत्युच्यते । एवं च सति वाजसनेयिनां न क्वापि संधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति । वाजसनेयिव्यतिरिक्तानामावर्तने ततः पूर्वं वा यदा संधिर्भवति तदा संधिदिने पूर्वचतुर्थांशे इष्टिर्भवति । तत्र विशेषमाह **गर्गः**—

" प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः" ॥ इति । पर्वणश्चतुर्थोंऽशप्रतिपदस्त्रयोंऽशाश्च यागकालत्वेन विहिताः । तत्र पर्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः । प्रतिपदंशानां तु विषय उदाह्रियते । उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः । निशीथे संधौ द्वितीयांशः । रात्रिप्रारंभे संधौ तृतीयांशः । नन्वनेन न्यायेनापराह्णे संधौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति । तच्च प्रतिषिद्धं ' न यष्टव्यं चतुर्थांशे ' इति **स्मृतेः** । अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्यते इति चेन्मैवम् । **वृद्धशातातपेन** प्रतिप्रसवाभिधानात्—

" संधिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दूष्यति " ॥ इति ।

कालादर्शेऽपि—

"चतुर्थः पर्वणो योंऽशो येंऽशाः प्रतिपदस्त्रयः । आद्यास्तस्याश्चतुर्थोऽपि यागकाल उदाहृतः" ॥ इति तस्याः प्रतिपदः चतुर्थोऽप्यंशो यागकाल इत्यर्थः । एवं तर्हि चतुर्थांशे यागप्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्मैवम् । सद्यःकालविषये चरितार्थत्वात् । तं च विषयं दर्शयति **कात्यायनः**—

" संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्चेदावर्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यःकालविधौ तिथिः " ॥ इति ।

भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि—

" अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासः पूर्वेद्युरेते खलु **पौर्णमास्याम् ।**

" आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् " ॥ इति । **कालादर्शेऽपि**—

" पूर्णिमा प्रतिपत्संधिः यदि संगवमंतरा । आवर्तनं च स्यात्तर्हि सद्यस्कालविधिर्भवेत् " ॥ इति । **आपस्तंबोऽपि**—"पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासः सद्यो वा सद्यःकालायां सर्वं क्रियते" इति। संगवावर्तनयोर्मध्ये पौर्णमासी प्रतिपदोः संधौ सति संधिदिनात्पूर्वेद्युर्वा अन्वाधानादिपरिस्तरणांतं संधिदिने वा अन्वाधानादिकं सर्वं क्रियत इत्यर्थः । एवं सति प्रतिपच्चतुर्थांशप्रतिषेधवचनमत्र विषये सावकाशम् । विकृतिरूपाया इष्टेस्तु कालमाह **कात्यायनः**—

" आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

" तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्या प्रकृतेः परेद्युः " ॥ इति । आवर्तने ततः पुरा वा पर्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतेः संबंधि यागः कर्तव्यः । यदि आवर्तनात्परतः संधिः तदा केवलविकृतियागः संधिदिने कर्तव्यः । प्रकृतियागस्तु केवलसंधिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः । आवर्तने ततः पूर्वकाले ततः परकाले वा संधिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु संधिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या संधिदिने परेद्युश्चानुष्ठानं व्यवतिष्ठते ।

तदेवं संपूर्णतिथौ इष्टिपशुसोमविकृतीनां केवलपर्वैव कालः । खंडतिथौ तु पूर्वोक्तः कालः । **तदेतदापस्तंब** आह "यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" ॥ इति । पर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालौ व्यवस्थापितौ । अत्र तिथिक्षयवृध्द्योः सन्धिविषयं कंचिद्विशेषमाह **कात्यायनः**—

"परेऽन्हि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु याः। तदर्धकॢप्त्या पूर्वस्मिन् ह्रासवृध्द्या प्रकल्पयेत्"॥ इति।

लोकाक्षिरपि—" तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथा वाऽभ्यधिकास्तु तासाम् ।

"अर्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यात्" ॥ इति ।

कालादर्शेऽपि—

"पर्वणि क्षयगे वृद्धौ परस्यान्हः क्षयोर्जिती । अर्धकॢप्त्या यथान्यायं दिने पूर्वत्र योजयेत्"॥ इति ।

पर्वणि पूर्णिमायाममायां च क्षयगे क्षयगामिनि सति वृद्धौ वृद्धिगामिनि सति परस्याह्नः प्रतिपदः क्षयोर्जिती ह्रासवृद्धी अर्धकॢप्त्या अर्धकल्पनेन यथान्यायं यथासंख्यक्रमेण पूर्वत्रदिने योजयेदित्यर्थः । पूर्वेद्युः पूर्णिमा अमावास्या वा पंचदशघटिका परेद्युः प्रतिपदपि तावती तदा यथास्ति तामेवोपजीव्य सन्धिर्विज्ञेयः । यदा तु प्रतिपदि षड्घटिकाः क्षीयन्ते तदा घटिकात्रयक्षयः पर्वणि योजनीयः । तस्मिन् योजने द्वादशघटिकामावस्या भवति । अनेन न्यायेन षड्घटिकावृद्धौ घटिकात्रये योजिते अष्टादशघटिका अमावास्या भवति । तथा सत्यावर्तनादूर्ध्वं संधिर्भवति । तदेवं संधिं विज्ञाय तदनुसारेणान्वाधानेष्टी अनुष्ठातव्ये ।

बोधायनमतानुसारिणाममावास्यायां विशेषः । **बोधायनकात्यायन**मतानुसारिणाममावास्यायां विशेषमाह **कात्यायनः**—

" सिनीवाल्यपराह्णे चेद्गापस्तंबसामिनाम् । सायाह्ने द्वित्रिनाडी चेत्सा बोधायनकण्वयोः" ॥ इति।

श्राद्धेऽप्येवमेव तिथिर्ग्राह्या । यतः **स** एवमाह—

" चतुर्दशीदिनांते तु चतुस्त्रिघटिका यदि । अमाभूते च कर्तव्यं श्राद्धं वाजसनेयिभिः" ॥ इति ।

कालनिर्णये-"अस्तमयादर्वाक् स्वल्पामावास्योपेतायामपि चतुर्दश्यां श्राद्धान्वाधाने कर्तव्ये" इति। एतच्च तिथिसाम्ये द्रष्टव्यम् । तिथिक्षये तु अस्तमयात्परं चतुर्दश्यनुवृत्तावपि तस्मिन्नेव दिने श्राद्धान्वाधाने । तथा च **बोधायनः**—

"चतुर्दशी तु संपूर्णा द्वितीया क्षयकारिणी । चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिका क्रिया" ॥ इति।

अस्यार्थः-चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयपर्यंतवर्तिनी अधिका वा द्वितीया क्षयकारिणी प्रतिपद्दिने सायाह्नवर्तिनी अत्रामायां चरुः स्थालीपाक इष्टिश्च स्याद्भूते चतुर्दश्यां कव्यादिका श्राद्धान्वाधाने इत्यर्थः । **स** एव—

" चतुर्दशीचतुर्यामे त्वमावास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रिया " ॥ इति ।

अस्यार्थः-चतुर्दशीदिनचतुर्थयामे अमावास्या न दृश्यते श्वोभूते अमावास्यायामस्तमयात्प्रागेव प्रतिपद् दृश्यते । तदा भूते चतुर्दश्यां कव्यादिका क्रियेत्यर्थः । **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" अमायां तु दिवा युक्ता प्रतिपद्घटिकाऽपि वा। तत्रैवेष्टिसमाप्तिः स्यात्तिथिवृद्धिर्भवेन्न चेत्" ॥ इति।

" द्वितीयास्तमये काले घटिकैकाऽपि दृश्यते । अत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

"द्वितीया तु दिवा युक्ता नाड्येका प्रतिपत्तिथौ । अमावास्या चतुर्थेऽशे यागस्तत्र समाप्यते"॥ इति । पूर्वेद्युरन्वाधानं अमावास्यायां यागसमाप्तिरित्यर्थः । **बोधायनः**—

" यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् " ॥ इति ।

अस्यार्थः—चतुर्दश्यास्तुरीयं यामं यदामावास्या अनुपूरयेत् स्पृशेत् सा च पुनः क्षीयमाणा परेद्युः चतुर्थयामे प्रतिपद्युक्ता तदैव अमावास्यास्पृष्टचतुर्दशीदिने एव श्राद्धान्वाधाने कुर्यादित्यर्थः ।

बोधायनवृद्धशातातपौ—

"द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्याऽपराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" ॥ इति । प्रतिपद्दिने सोमदर्शनादमायामिष्टिरित्यर्थः । **कालादर्शेऽपि**—

" द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । भूतेन्वाहितिरिष्टिस्तु श्वश्चन्द्रस्य दर्शनात् " ॥ इति ।

प्रतिपद्यस्तमयात्पूर्वं द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्तदा भूते चतुर्दश्यामन्वाधानं इष्टिस्तु श्वः न्चतुर्दश्याः परेद्युर्भवेत् । तस्माच्छ्वश्चंद्रस्य दर्शनात् चतुर्दश्युत्तरदिने चंद्रस्य दर्शनात् तत्रेष्टिर्न कर्तव्येत्यर्थः । त्रिमुहूर्तेति घटिकामात्रस्याप्युपलक्षणम्—

"अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया घटिका भवेत्। तत्र यागं न कुर्वीत तदा चंद्रस्य दर्शनात्"॥ इति **स्मृतेः**। चंद्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य **बोधायनकारिकासु** पठ्यते—

" इष्टेरलं प्रतिपदोऽन्हि तदैव नाड्यः सप्ताष्ट वा यत्र भवंति तस्मात् ।

" क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ वृद्धौ तु भवेत् द्वितीया " ॥ इति । अयमर्थः-अमावास्यातिथेः संबंधिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतिषु तस्मिन्दिने अस्तमयात्पूर्वं प्रतिपदः संबंधिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवंति तदा तद्दिनमिष्टेरलं योग्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्धेते अस्तमयात्परं प्रतिपदमनुवर्तते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमावास्यायामन्वाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्तव्य इति । एवं च तिथिवृद्धिप्रक्रमे चतुर्दश्यामस्तमयात्पूर्वममावास्यायोगे अमावास्यायां चास्तमयात्पूर्वं प्रतिपद्योगे च प्रतिपद्दिने अस्तमयात्परं प्रतिपदनुवृत्तौ तिथिवृद्धिर्भवेन्न चेदिति पूर्वोक्तवचनात् प्रतिपद्युतामावास्यायामन्वाधानं प्रतिपदि यागः कर्तव्यः । तिथिसाम्ये तिथिक्षये च चतुर्दश्यामन्वाधानं पर्वणि यागः । **स्मृत्यंतरेऽपि**—

" आदित्येऽस्तमिते चंद्रः प्रतीच्यामुदियाद्यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पंचदश्यां यजेत्तदा ॥

" अमावास्याऽस्य पूर्वेद्युः अदृष्टेंदुः प्रशस्यते । दृष्टचंद्रेन कर्तव्यो यागस्तत्र परेऽहनि ॥

" दृष्टचंद्रदिने चेत्स्याद्देवा यांति पराङ्मुखाः " ॥ इति । प्रतिपद्दिने अस्तमयात्पूर्वं घटिकामात्रद्वितीयासंभवे चंद्रस्य दर्शनात् तत्र यागो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—" अन्वाधानं भूततिथ्यां तु कुर्यात्सायादौ चेत्संप्रविष्टा द्वितीया ।

" तस्यां तिथ्यां दर्शनात्प्रत्यगिंदोः पर्वण्युक्तो यागकालो नितांतः " ॥ इति ।

वृद्धवसिष्ठः—

" इंदौ निरुप्ते हविषि पुरस्तादुदिते विधेः । यद्वैगुण्यं हुते तस्मिन्पश्चादपि हि तद्भवेत् " ॥ इति । अयमर्थः—संपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन्दिने उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चंद्रमा उदेति तदा दर्शकालस्याप्राप्तत्वात्कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टान्यग्न्यादिदेवतांतराण्युद्दिश्य यागो विहित**स्तैत्तिरीयब्राह्मणे**-

" यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् " इत्यादिना (तै. सं. २।५।५)। सोऽयं दृष्टांतः। हविषि निरुप्ते सति तत ऊर्ध्वं पूर्वस्यां दिशि चंद्रमस्यभ्युदिते यद्वैगुण्यं तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चंद्रोदये भवतीति। एतदेव **बोधायन**मतमुपोद्बलयति **श्रुतिः**—"यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात्सोमो न दृश्यते तदहर्यजेत " इति। चंद्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह **कात्यायनः**—

"यजनीयेऽन्हि सोमश्चेत् वारुण्यां दिशि दृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्यात् द्विजातयः"॥ इति।

यत्तु बोधायनवचनम्—

" मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते। सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला "॥ इति तद्बोधायनीयव्यतिरिक्तविषयम्। अन्यथा पूर्वोक्तवचननिचयविरोधः स्यात्। पौर्णमासे बोधायनमतावलंबिनां विशेषादर्शनात् वाजसनेयिनामेव विशेषदर्शनात् वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां सर्वेषां पूर्वोक्त एव प्रकारोऽवगंतव्यः। इति **इष्टिनिर्णयः**—

नक्षत्रादिनिर्णयः। अथ नक्षत्रादिनिर्णयः। तत्र **मार्कंडेयः**—

" तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितो रविः। यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् "॥ इति।

अयमर्थः—द्विविधो नक्षत्रसंबंधिकालविशेषः। अहोरात्रो दिनं च। अनुष्ठेयं कर्मापि द्विविधम्। अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं च। उपवासैकभक्तादिकमहोरात्रसाध्यम्। यद्यप्यल्पकालनिष्पाद्यं भोजनमेकभक्तनक्तयोः स्वरूपं तथाप्यहोरात्रे भोजनांतरस्य एकभुक्तादिनिघातितया भोजनांतरपरित्यागसहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यत्वं विरुद्धम्। दानव्रतश्राद्धानामहन्येव कर्तव्यतया दानादिकं दिनसाध्यम्। तत्रोपवासादौ निशीथव्यापि अस्तमयव्यापि वा नक्षत्रं ग्राह्यम्। व्रतदानादौ तु सूर्योदयव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यमिति। तदुक्तं **स्कान्दपुराणे**—

" तत्रैवोपवसेदृक्षे यन्निशीथे यदा भवेत्। उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्वास्तमियाद्रविः॥

" उपवासे यदृक्षं स्यात् तद्धि नक्तैकभुक्तयोः "॥ इति। अस्तमययोगो मुख्यः। निशीथयोगोऽनुकल्पः। **विष्णुधर्मोत्तरे**—

" सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्मिन्नभ्युदितो रविः। तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्"॥ इति।

एतदुपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयम्। यद्यप्यत्र सूर्योदयकाले नक्षत्रसद्भावमात्रं प्रतीयते न तु परिमाणविशेषः तथापि त्रिमुहूर्तपरिमाणस्य तिथिषु क्लृप्तत्वात् तन्न्यायेनोदये 'त्रिमुहूर्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः' इति **वचनेन** चोदयादित्रिमुहूर्तव्यापि नक्षत्रं ग्राह्यम्। नक्षत्रश्राद्धे तु अपराह्णस्य पार्वणश्राद्धकालत्वेन तद्व्यापिराश्रयणीया। एवं विष्कम्भादियोग उपवासादौ अस्तमयव्यापी ग्राह्यः। दानव्रतयोरुदयादित्रिमुहूर्तव्यापी ग्राह्यः। श्राद्धे तु कर्मकालव्यापी ग्राह्यः। एवं बवादिकरणानां तिथ्यर्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्यापित्वसंदेहाभावादुदयेऽस्तमये वा 'यस्मिन्दिने करणसद्भावस्तस्मिन्नेव दिने तत् कर्मानुष्ठेयम्। संक्रांतिग्रहणादिकालो नैमित्तिकस्नानादिप्रकरणे निरूपितः[1]॥

इति वैद्यनाथदीक्षितविरचिते स्मृतिमुक्ताफले कालनिरूपणं नाम पंचमः परिच्छेदः

तिथिनिर्णयकाण्डः समाप्तः॥ हरिः ओम्।

(श्रीयवतेश्वरार्पणमस्तु। शके १७६७ विश्वावसूनामाब्दे भाद्रपदकृष्णदशम्यां भृगुवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं यवतेश्वरस्थशङ्करनारायणद्रविडेन लिखितम्। स्वार्थपरार्थं च। यदक्षरप)

१ २६४-२७६ पृ.

प्रायश्चित्तकाण्डः षष्ठः।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीरामचरणाम्भोजलीनमानसषट्पदः। वैद्यनाथाध्वरी प्रायश्चित्तं संगृह्य भाषते॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डमारभते। प्रायो नाम तपः चित्तं निश्चयः। अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकादिना अवश्यं पापं निवर्तत इति विश्वासयुक्तव्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम्। तदाहाङ्गिराः—

" प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिहोच्यते"॥ इति।

तच्च विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनानैमित्तिकम्। **तथा च बृहस्पतिः**—

" विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते"॥ इति।

विज्ञानेश्वरः (पृ. २३५ पं. २४)—"प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः" इति। तदेवं प्रायश्चित्तशब्दः योगेन रूढ्या च पापनिवर्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे।

प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम्। तत्र अधिकारिणं दर्शयति **मनुः** (११।४४)—

" अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः "॥ इति।

याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २१९-२२०)—

" विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति "॥ प्रत्यवायीभवति।

" तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति "॥

एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदतीत्यर्थः।

एकविंशति नरकाः। प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह **स** एव (प्रा. २२१-२२५)—

" प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः। अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान्॥

" तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशल्मली। रौरवं कुड्मलं[3] पूतिं[4] मृत्तिकां कालसूत्रकम्॥

" संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम्। महानरककाकोलं[5] सञ्जीवनमहापथम्[6]॥

" अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च। असिपत्रवनं चैव तपनं[7] चैकविंशकम् "॥

" महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा। अन्विता यान्त्यचारितप्रायश्चित्ता नराधमाः "॥ इति।

एकविंशकमित्येतत् प्रधाननरकापेक्षयोक्तम्। महापातकजैरिति उपपापमात्रोपलक्षणम्।

तथा च पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितं **विष्णुधर्मोत्तरे**—

" अष्टाविंशतिकोट्यः स्युर्घोराणि नरकाणि वै। महापातकिनश्चात्र सर्वे स्युर्नरकाब्धिषु॥

" आचन्द्रतारकं यावत्पीड्यन्ते विविधैर्वधैः। अतिपातकिनश्चान्ये निरयार्णवकोटिषु॥

" एकविंशतिसंख्येषु पादोनब्रह्मकल्पकम्। चतुर्दशसु पच्यन्ते कल्पार्धं समपापिनः॥

" उपपातकिनश्चापि तदर्धं यान्ति मानवाः। शेषैः पापैस्तदर्धं च कालकृतिरियं[8] स्मृता "॥ इति।

१ ग-भ्य। २ ग-सैक। ३ क-कश्मल। ४ ग-पूतिमृत्तिकं। ५ क्ष-लोकं च। ६ क्ष-वशि। ७ तापनमिति मुद्रिते पाठः। ८ ग-पाप।